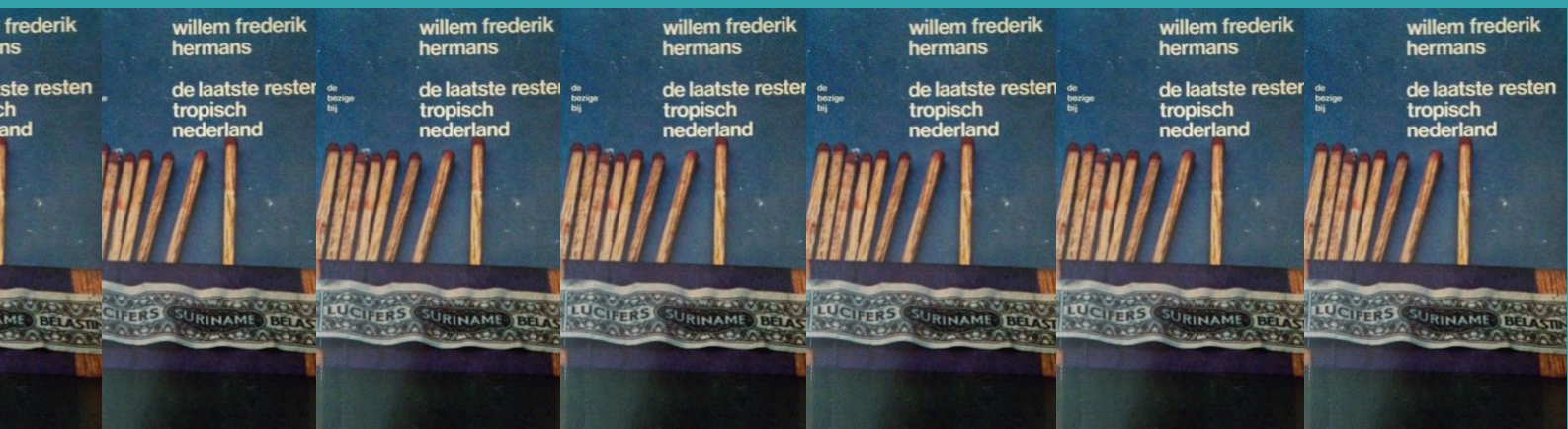

Schrijven over de kolonie

Autonomie en auteurschap in W.F.
Hermans' *De laatste resten tropisch
Nederland*

Scriptie MA Neerlandistiek, Universiteit Leiden

Carin Meijers (s1481487)

Begeleider: prof. dr. Yra van Dijk

Tweede lezer: dr. Esther Op de Beek

9 juli 2019

Inhoud

Inleiding.....	3
1. Theoretisch kader	6
1.1 Inleiding.....	6
1.2 Autonomie: op zoek naar een definitie.....	6
1.3 Van autonomie naar autoriteit	10
1.4 Methode: postureanalyse.....	12
1.5 Een reflectie op de relatie tussen auteurstudies en onderzoek naar autonomie	16
1.6 Het belang van onderzoek naar een reisverhaal over Nederlandse koloniën.....	17
1.6.1 Het belang van deze studie voor het autonomiedebat	18
1.6.2 Het belang van deze studie voor het onderzoek naar (post)koloniale reisliteratuur.....	18
2. Autorepresentatie: <i>De laatste resten tropisch Nederland</i>	22
2.1 Inleiding.....	22
2.2 Hermans' reisverhaal in <i>Avenue</i>	22
2.3 Hermans in Suriname	23
2.3.1 Hermans' kijk op Nederlands optreden in Suriname	24
2.3.2 Thematisering van ras en discriminatie	27
2.3.3 Hermans en de relatie tot zijn eigen schrijverschap en andere schrijvers.....	31
2.3.4 De toerist Hermans.....	32
2.3.5 Tussenbalans.....	33
2.4 Hermans op de Antillen	34
2.4.1 Hermans' kijk op Nederlands optreden op de Antillen.....	34
2.4.2 Thematisering van ras en discriminatie	35
2.4.3 De toerist Hermans.....	38
2.4.4 Hermans en de relatie tot zijn eigen schrijverschap en andere schrijvers.....	39
2.5 Conclusie.....	41
3. Heterorepresentatie	43
3.1 Inleiding.....	43
3.2 Heterorepresentatie in recensies	43
3.2.1 Heterorepresentatie in recensies: Hermans' toon.....	44
3.2.2 Heterorepresentatie in recensies: Hermans' objectiviteit.....	45
3.2.3 Heterorepresentatie: Hermans' schrijverschap.....	47
3.3 Heterorepresentatie in later tijd.....	49

3.4 Conclusie.....	50
Conclusie	52
Bibliografie.....	55
Digitale bronnen.....	55
Schriftelijke bronnen.....	55

Inleiding

Over Sinterklaas en Zwarte Piet nog dit: [...] Maar bij langer verblijf op de Antillen, na vernomen te hebben met hoeveel fanatisme sommige mensen (gezagsdragers) dit feest organiseren, begin je je wel af te vragen of in deze landen het Sinterklaasfeest misschien nog een ander aspect heeft, behalve het stimuleren van de kleinhandel, zoals bij ons. Die vraag kan niet ontkennend worden beantwoord. Ik geloof niet dat het allemaal verbeelding is, wanneer de negers denken dat deze folklore in stand gehouden wordt om hen iets te laten voelen. Op zijn minst genomen is het tactloos dat het gebeurt.¹

Deze uitspraak is niet gedaan door een hedendaagse Nederlandse criticus van Zwarte Piet, hoezeer je dat bij een oppervlakkige lezing ook zou denken. Nee, de uitspraak is afkomstig van één van de zogeheten ‘Grote Drie’, Willem Frederik Hermans, die aan het begin van 1969 Suriname en de Nederlandse Antillen bezocht. Hij ging daarheen in opdracht van de STICUSA, de Nederlandse stichting voor culturele samenwerking met Suriname en de Nederlandse Antillen. Zijn bevindingen noteerde hij in een dagboek, waarvan delen werden gepubliceerd in het tijdschrift *Avenue*. Deze artikelen werden bewerkt en uitgebreid tot een boek: *De laatste resten tropisch Nederland*. Het citaat is tekenend voor de manier waarop Hermans zich opstelt tijdens zijn bezoek aan de koloniën: observerend, maar tegelijkertijd niet schuwend om bij die observaties impliciet of expliciet zijn eigen mening te geven. Als literator laat hij zich dus niet alleen uit over literatuur, maar ook over actuele politiek-maatschappelijke kwesties.

Het debat over het auteurschap van Hermans is twintig jaar na zijn dood nog altijd springlevend en wordt niet zelden gevoerd met betrekking tot het debat over literaire autonomie. Zo werd tussen 2010 en 2015 zelfs een heel NWO-project gewijd aan Hermans’ schrijverschap, getiteld ‘The power of autonomous literature: Willem Frederik Hermans’. Deze titel bevat ontegenzeggelijk de aanname dat Hermans’ opvatting over literatuur autonoom was. Het onderzoek zelf wil deze aanname echter kritisch bevragen: ‘The reception of Hermans’ work positions the author as an autonomous writer, but his writing is nevertheless credited as having had a cultural impact. In order to clarify this apparent contradiction, we need to employ a lucid and multi-dimensional concept of autonomy.’² De onderzoekers hadden zich dan ook twee doelen gesteld. Aan de ene kant wilde men verder onderzoek doen naar de auteurspositie van Hermans en die duiden in termen van autonomie, aan de andere kant wilde men juist dat concept autonomie kritisch bevragen en tot een verdere ontwikkeling van het concept komen (juist door Hermans te contrasteren met andere schrijvers en denkers).

Wat opvalt binnen dit project, maar ook bij ander onderzoek naar Hermans’ auteurschap (en daarmee samenhangend zijn literatuuropvattingen), is dat men

¹ Hermans 2008, 405-406

² <https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/i/03/5003.html>

uitgangspunten en conclusies grotendeels baseert op gecanoniseerde teksten.³ In het onderzoek naar autonomie gaat het dan met name om de roman *Ik heb altijd gelijk* en de polemische bundel beschouwingen *Mandarijnen op zwavelzuur* (1964). Dit zijn voor de hand liggende keuzes. *Ik heb altijd gelijk* veroorzaakte grote maatschappelijke onrust vanwege de vraag of de tirade van Lodewijk, het hoofdpersonage, tegen de katholieken voor rekening valt van Lodewijk of Hermans.⁴ In de rechtszaak naar aanleiding van de roman verdedigde Hermans de autonome status van zijn teksten: ‘Aangezien ik in de eerste plaats literator ben, meen ik de literatuur, die mijn levenswijze en levensmogelijkheid is, met alle middelen te moeten beschermen tegen iedere aanslag op haar ontplooiingsmogelijkheden.’⁵ *Mandarijnen op zwavelzuur* leent zich op een andere manier voor autonomieonderzoek. In deze bundel polemieken pleit Hermans voor een schrijver die noch aanleunt tegen de politiek, noch te veel overneemt van eerdere schrijvers, maar voor een schrijver die radicaal vrij is. Die radicale vrijheid (met andere woorden: autonomie), verleent de schrijver autoriteit.⁶

Hoewel het, om de genoemde redenen, logisch is dat deze teksten een belangrijke plaats krijgen in het debat over het auteurschap en de literatuuropvattingen van Hermans, is het de vraag of op deze manier recht gedaan wordt aan de *gehele* auteur. Natuurlijk, één enkel onderzoek kan nooit recht doen aan een volledig oeuvre, alle literatuuropvattingen en het gehele auteurschap van een schrijver. Tegelijkertijd brengt de stelselmatigheid waarmee slechts een beperkt (wat we dan graag noemen ‘gecanoniseerd’) deel van Hermans’ oeuvre wordt onderzocht ons wel voor de vraag hoe onze blik op Hermans’ auteurspositie verandert als we een andere (soort) bron onderzoeken. Mijn stelling is dat daarmee niet allen onze kijk op Hermans’ auteurschap verandert, maar ook onze opvattingen over autonomie. Deze functioneert namelijk niet altijd op dezelfde manier, maar wordt in verschillende contexten anders vormgegeven.

Een zo’n context is de *koloniale*. Hermans heeft zich op verschillende manieren verbonden aan het debat over Nederlands kolonialisme. Hij deed dat bijvoorbeeld in zijn biografie over Eduard Douwes Dekker, getiteld *De raadselachtige Multatuli*. In deze tekst gaat hij onder meer in op de discussie over Multatuli’s relatie tot kolonialisme. Hermans concludeert daarover: ‘Maar het heeft allemaal weinig of niets met Dekker’s “perkara” te maken en het is zeer onbillijk juist hem daarmee lastig te vallen, omdat hij als eerste erin geslaagd is om de problematiek van het kolonialisme te doen doordringen tot een groot

³ Zo baseert Ham in zijn proefschrift het onderzoek naar Hermans’ posture bijna alleen maar op *Ik heb altijd gelijk* en *Mandarijnen op zwavelzuur*. Rutten baseert zijn onderzoek in zijn proefschrift *De ernst van het spel* grotendeels op *Paranoia* (1953), *Ik heb altijd gelijk* en *Nooit meer slapen* (1966). Een wat ouder voorbeeld: In Glaudemans’ *De mythe van het tweede hoofd* (1990, een boek dat weliswaar handelt over literatuuropvattingen, maar deze niet benoemt in termen van autonomie of engagement) vormen *De donkere kamer van Damokles* (1958), *Ik heb altijd gelijk*, *Mandarijnen op zwavelzuur* en *Het sadistische universum* (een verzameling essays, 1964) de belangrijkste casussen.

⁴ De tirade bevat onder andere het gewraakte citaat: ‘De katholieken! Dat is het meest schunnige, belazerde, onderkruiperige, besodemieterde deel van ons volk! Maar die naaien er op los! Die planten zich voort! Als konijnen, ratten, vlooiën, luizen. Die emigreren niet! Die blijven wel zitten in Brabant met puisten op hun wangen en rotte kiezen van het ouwels vreten!’ (Hermans 1951, 202-203)

⁵ Geciteerd via Ham 2010, 258 en Delvigne 1973, 25.

⁶ Deze samenvatting van *Mandarijnen op zwavelzuur* is gebaseerd op Ham 2015, 261-265.

publiek, hoe gebrekkig zijn eigen kennis dan ook geweest moge zijn.⁷ Hier komt kolonialisme nog relatief impliciet aan de orde. Over een aanverwante kwestie, de apartheid in Zuid-Afrika, laat Hermans zich echter veel explicieter uit. In 1983 schond de auteur met een serie lezingen de culturele boycot van Nederland tegen Zuid-Afrika. In een interview met Max Pam dat hij kort na dit bezoek gaf, spreekt hij zich fors uit tegen deze boycot: 'Ik ben in Zuid-Afrika geen mens tegengekomen, die voor een boycot is. Ik heb blanke, bruine, zwarte schrijvers gesproken, links georiënteerde schrijvers, maar niemand is voor een boycot. Ik bezweer het u! Wat hebben ze er ook aan? Zelfs de meest liberalen vinden een culturele boycot een belediging. Alsof zij kinderen zijn die door Nederland worden gekapitteld.'⁸ In dit citaat functioneert auteurschap heel anders dan in *Ik heb altijd gelijk*. Waar daar een beroep gedaan wordt op de autonome status van literatuur (en daarmee de autoriteit van de schrijver gewaarborgd wordt), positioneert Hermans zich hier als kenner van de Zuid-Afrikaanse schrijverswereld en creëert hij een ruimte waarin hij haast niet tegengesproken kan worden.

Nog weer een andere tekst waarin Hermans zich uitlaat over kolonialisme en de ander is, zoals ik in de eerste alinea al aangaf, *De laatste resten tropisch Nederland*. In deze scriptie onderzoek ik dit politiek gekleurde reisverhaal. Ik laat me daarbij leiden door de vraag hoe onze opvattingen over autonomie en Hermans' auteurschap veranderen als we een ander soort tekst dan een roman, namelijk een (post)koloniaal reisverhaal, analyseren. Daarbij wil ik antwoord geven op twee sub-vragen, die niet in aparte hoofdstukken maar telkens zijdelings aan bod komen, en waarop ik in de conclusie zal reflecteren. De eerste sub-vraag is hoe ironie een rol speelt in de manier waarop Hermans zijn auteurschap vormgeeft. De tweede sub-vraag is hoe *De laatste resten tropisch Nederland* gelezen kan worden als (post)koloniaal reisverhaal, en wat de relevantie van zo'n lezing is voor het debat over (post)koloniale reisverhalen.

In hoofdstuk 1 zet ik mijn theoretische uitgangspunten uiteen. Ik neem daarin het huidige debat over Hermans' auteurschap en autonomie onder de loep. (Deze termen zal ik uiteraard definiëren en specificeren.) In dit hoofdstuk zet ik ook mijn methode uiteen. Ik maak gebruik van postureanalyse, die bestaat uit auto- en heterorepresentatie. De autorepresentatie gaat over hoe de auteur zichzelf positioneert, de heterorepresentatie laat zien hoe anderen (bijvoorbeeld recensenten) de auteur zien en positioneren. Ten slotte komt in dit hoofdstuk de theorie van het koloniale reisverhaal aan bod. In hoofdstuk 2 volgt een analyse van *De laatste resten tropisch Nederland*. Bij deze analyse geef ik rekenschap van het genre van de tekst, het reisverhaal. Het genre heeft immers consequenties voor de manier waarop we autonomie in een tekst herkennen en duiden. In hoofdstuk 3 analyseer ik de heterorepresentatie aan de hand van vijftien recensies die verschenen na de publicatie van de boekversie van *De laatste resten* en diverse andere teksten over Hermans' reisverhaal. In de conclusie verbind ik auto- en heterorepresentatie aan elkaar, om vervolgens te komen tot een antwoord op de vraag hoe onze blik op autonomie en Hermans' auteurspositie verandert bij bestudering van een tekst die in het Hermansonderzoek nauwelijks aandacht heeft gekregen.

⁷ Hermans 1987, 249

⁸ Pam 1983, 358

1. Theoretisch kader

1.1 Inleiding

In zijn proefschrift *Door Prometheus geboeid* (2015) onderzoekt Laurens Ham ‘de autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur’, zoals de ondertitel zegt. Na de inleiding, waarin hij zijn visie op de concepten autonomie en autoriteit uiteenzet en zijn methode (postureanalyse) toelicht, past hij deze methode toe op vijf Nederlandse auteurs: Jean Baptiste Didier Wibmer, Multatuli, Lodewijk van Deyssel, Carry van Bruggen en Willem Frederik Hermans. Op de laatste casus zal ik uiteraard uitgebreid terugkomen. Allereerst wil ik me echter richten op Hams theoretische uitgangspunten. Ik zal een groot deel daarvan overnemen en dat aanvullen met andere theorie over auteurschap. Ook zal ik Hams visie op (Hermans’) autonomie in verband brengen met andere opvattingen over (Hermans’) autonomie. Aansluitend daarop zal ik reflecteren op de verhouding tussen poëtica-onderzoek (autonomie) en studies naar auteurschap. In mijn onderzoek houd ik deze twee dicht bij elkaar, maar dat is binnen de neerlandistiek zeker niet vanzelfsprekend. Dit vraagt dus om verdere uitwerking. Hoewel het misschien logisch zou zijn om die uitwerking eerst te geven – dat deze twee alles met elkaar te maken hebben is een fundamenteel uitgangspunt van deze scriptie – doe ik dat niet; ik ben er namelijk van overtuigd dat deze reflectie pas goed tot zijn recht komt nadat ik precies heb gedefinieerd wat ik bedoel met autonomie. In de laatste paragraaf leg ik uit wat de betekenis is van een analyse van *De laatste resten tropisch Nederland* voor twee debatten binnen de neerlandistiek: dat over koloniale reisverhalen en dat over Hermans autonomie. Ook zal ik in deze paragraaf dieper ingaan op het genre van de tekst, het koloniale reisverhaal, en de analyse ervan.

1.2 Autonomie: op zoek naar een definitie

Er zijn heel wat verschillende benaderingen van het concept autonomie in omloop. Laurens Ham wil in zijn boek afrekenen met wat hij noemt ‘lineaire autonomiseringsnarratieven’. Deze narratieven, hoeveel ze ook van elkaar verschillen, hebben volgens hem één ding gemeen: ‘dat ze een moment vaststellen waarop de literatuur autonoom wordt – en heel vaak is de implicatie dat ze dat ook blijft. Vaak wordt dat moment ook wel benoemd als het intreden van ‘moderniteit’, want moderniteit en autonomie worden vaak nauw met elkaar verbonden.⁹ Als men een dergelijk narratief hanteert, zoekt men naar de eerste auteur die autonomie claimt en dus de moderniteit inluidt. Volgens Ham zijn lineaire autonomiseringsnarratieven om twee redenen problematisch. Allereerst hebben ze alleen aandacht voor de positieve gevolgen van autonomisering (die dan wordt gezien als ‘verovering van vrijheid’). Daarnaast ‘wordt het optreden van een individuele auteur verabsoluteerd: het optreden van die auteur zou een historische ontwikkeling moeten illustreren’.¹⁰

⁹ Ham 2015, 14-15

¹⁰ Ham 2015, 15-16

Een voorbeeld van een dergelijk narratief is dat wat Ruiters & Smulders hanteren in de inleiding van *Alleen blindgeborenen kunnen de schrijver verwijten dat hij liegt*. Deze bundel, die gaat over het schrijverschap van Willem Frederik Hermans, verscheen binnen hetzelfde project als waarin Ham zijn proefschrift schreef. Ruiters & Smulders definiëren autonomie echter heel anders dan Ham doet. Hoewel ik uiteindelijk Hams visie overneem, kan ik er niet omheen die van Ruiters & Smulders kritisch te analyseren: Zij geven niet alleen een definitie van autonomie, maar passen die ook nog eens heel concreet toe op Hermans.

Ruiters & Smulders onderscheiden drie dimensies van autonomie: ‘1. autonomie als maatschappelijk statuut van de moderne literatuur, 2. autonomie van de schrijver als subject en 3. autonomie als esthetisch statuut van de moderne literatuur.’¹¹ De eerste dimensie van autonomie komt neer op ‘de literatuur als maatschappelijke vrijplaats’.¹² Deze dimensie is ontleend aan Pierre Bourdieus theorie over het literaire veld. Volgens deze theorie ontwikkelden zich in de achttiende en negentiende eeuw verschillende maatschappelijke velden waarin eigen regels en instituties de gang van zaken bepalen. Ook de literatuur ontwikkelde zich tot een zelfstandig maatschappelijk veld. Hierdoor ontstond een grote vrijheid voor schrijvers, die tegelijkertijd ook ‘een nieuwe afhankelijkheid’ schepte, namelijk een afhankelijkheid van de markt. Zo ontwikkelde zich een spanning tussen aan de ene kant de zogeheten ‘broodschrijvers’ en ‘echte’ schrijvers die niet schrijven voor een economisch, maar voor een symbolisch kapitaal. Deze ‘echte’ schrijver positioneert zich dan ook niet *in* maar *tegenover* de gemeenschap, en heeft een ambivalente verhouding met zijn of haar publiek.¹³ Ham ziet in Bourdieus veldtheorie beide problemen van lineaire autonomiseringsnarratieven (die hierboven kort genoemd zijn) terug.¹⁴ Daarnaast ontleent Ham aan de socioloog Bernard Lahire twee andere argumenten tegen Bourdieus autonomiseringsnarratief: Dat de literatuur professioneel geworden is (als dat al het geval is, maar dat terzijde) ‘hoeft nog allerminst te betekenen dat schrijvers ook vrij zijn van externe invloeden. Nadat er in de voormoderne tijd vanuit politieke en religieuze hoek macht werd uitgeoefend op de literatuur, is het in de moderne tijd vooral de markt die het functioneren van literatuur meebepaalt.’¹⁵ Ook zijn de meeste auteurs voor hun inkomsten afhankelijk van andere activiteiten; ze bewegen zich dus in meerdere beroepsterreinen.¹⁶

Overigens hangen deze bezwaren tegen Bourdieus veldtheorie (die impliciet ook Ruiters & Smulders bekritisieren) samen met de tweede dimensie van autonomie die Ruiters & Smulders onderscheiden: de autonomie van de schrijver als subject, kortgezegd ‘de vrijheid van het individu’.¹⁷ Ruiters & Smulders zien het ontstaan van dit subject als een

¹¹ Ruiters & Smulders 2010, 22. Ruiters & Smulders behandelen de drie dimensies strikt gescheiden, terwijl ze volgens mij alles met elkaar te maken hebben. Geen vrijheid van het schrijvende subject zonder maatschappelijk statuut van de literatuur, bijvoorbeeld (binnen het eigen modernistische wereldbeeld van de genoemde auteurs). De verbanden zal ik in het vervolg ook aangeven.

¹² Ruiters & Smulders 2010, 22

¹³ Voor de gehele beschrijving van deze dimensie: Ruiters & Smulders 2010, 11-12

¹⁴ Ham 2015, 19. Hij concretiseert dit als volgt: ‘hij ziet slechts de mogelijkscheppende kanten van de autonomisering (niet de beperkingen die er ook mee gepaard gaan) en hij interpreteert de positionering van een auteur als bewijs voor een historische verandering.’ (Idem)

¹⁵ Ham 2015, 19

¹⁶ Ham 2015, 19

¹⁷ Ruiters & Smulders 2010, 22

ontwikkeling die parallel loopt aan het ontstaan van het autonome veld van de literatuur.¹⁸ De plaats van de mens is in het nieuwe, modernistische wereldbeeld heel anders dan in het aristotelische wereldbeeld dat in ieder geval tot de vroegmoderne tijd leidend was. De wereld is niet langer intrinsiek kosmologisch geordend, wat betekent dat de mens niet meer *in* maar *buiten* deze orde (als daar nog sprake van kan zijn) geplaatst is. Ruiter & Smulders verwijzen in dit verband naar de literatuurwetenschapper Peter Bürger, die drie manieren onderscheidt waarop het subject (het ‘ik’) zich kan verhouden tot het object (de wereld): ‘het subject heeft een relatief open verhouding tot de wereld’; ‘het subject onderwerpt de wereld’; ‘het subject wordt verzvolgen door het object’.¹⁹ De moderne schrijver is zich bewust van de problematische verhouding van het individu tot de wereld, reflecteert hierop en beweegt zelf voortdurend tussen de verschillende polen.²⁰ Hoewel Ham, evenals Ruiter & Smulders, de vrijheid van het moderne subject hoog heeft staan, wil hij die vrijheid niet verabsoluteren. Zoals gezegd: de (al dan niet bestaande) autonomie wordt volgens hem, en dat ben ik met hem eens, medebepaald door de markt en historische factoren. Met andere woorden: Context is van groot belang voor de manier waarop autonomie functioneert.

De derde dimensie van autonomie, de autonomie als esthetisch statuut van de moderne literatuur, komt neer op ‘de vrijheid van de verbeelding in fictie’.²¹ Ruiter & Smulders grijpen bij de behandeling van deze dimensie terug op Kant, die in zijn *Kritiek der Urteilstaft* het esthetische en de waarheid aan elkaar koppelde – maar wel op een heel andere manier dan in de epistemologie gebeurde. Kunst is ‘een ordening waarin de mens zijn eigen regels stelt, zonder dat die regels een objectieve grondslag hebben’²² (wat de ordening wezenlijk anders maakt dan epistemologische ordeningen). Een esthetisch oordeel is dan ook nadrukkelijk geen kennisoordeel of moreel oordeel. Kunst, het esthetische, verbindt het fenomenale en het noumenale. Het subject dat zich in dit grensgebied bevindt, is volledig vrij en stelt zijn eigen regels – kunst is niet aan regels gebonden en is dus *autonoom*.²³ Het is deze dimensie waar Hermans zich in bijvoorbeeld het proces rondom *Ik heb altijd gelijk* op beroept.

In de visie van Ruiters & Smulders staan autonomie en moderniteit nauw met elkaar in verband; de twee kanten van autonomie (‘een bevrijding maar tevens een onmogelijk opgave’) worden zelfs omschreven als ‘de kern van de *condition moderne*’.²⁴ Dat Ruiter & Smulders opvatting over autonomie lineair van aard is, blijkt bijvoorbeeld uit het volgende citaat: ‘Waar voorheen de kosmische orde leidraad was, moet men nu in vrijheid op deze drie terreinen [de voorgenoemde dimensies, CM] zijn houding tot de wereld bepalen.’²⁵ Ham rekent, mijns inziens terecht, met deze visie af: Ruiter & Smulders maken volgens hem het concept autonomie ‘tot een historische gegevenheid die als het ware ‘automatisch’ het gezag van schrijvers fundeert’.²⁶ Tegelijkertijd is er binnen het paradigma van Ruiter

¹⁸ Ruiter & Smulders 2010, 13

¹⁹ Citaten afkomstig van Ruiter & Smulders 2010, 16. Ruiter & Smulders parafraseren Bürgers *Das Verschwinden des Subjekts* (1998).

²⁰ Ruiter & Smulders 2010, 16

²¹ Ruiter & Smulders 2010, 22

²² Ruiter & Smulders 2010, 20

²³ Ruiter & Smulders 2010, 20-21

²⁴ Ruiter & Smulders 2010, 22

²⁵ Ruiter & Smulders 2010, 22

²⁶ Ham 2015, 30

& Smulders ruimte voor ambivalentie – volgens hen reflecteren schrijvers voortdurend op de institutionele, subjectieve en esthetische autonomie.²⁷ Deze reflectie vindt echter plaats *binnen* het paradigma van institutionele, door het modernisme ingegeven autonomie.

Maar als literaire autonomie niet als institutioneel of historisch fenomeen moet worden opgevat, hoe moet ze dan worden gezien? Ham laat zich hierin inspireren door Goldstone, die in zijn *Fictions of Autonomy* (2013) literaire autonomie ziet als een discours: ‘een brede verzameling tendensen kan worden gevat ‘among literary writers, who found many ways to assert or suggest that their act was a law unto itself.’²⁸ Het discours bestaat uit *fictions of autonomy*: ‘a phrase meant to cover the inventions of narrative, poetry, and criticism’.²⁹ Deze inventies zijn weliswaar autonomiepraktijken, maar hebben volgens zowel Goldstone als Ham alles met de maatschappij te maken en zijn in die zin dan ook geëngageerd. Ham verwoordt dit als volgt: ‘Ook hier zal het opeisen van een autonome auteurspositie dus niet begrepen worden als een daad waarmee schrijvers zich radicaal distantiëren van de maatschappij, maar als een poging om een relatief onafhankelijke positie tegenover maatschappelijke en politieke vraagstukken in te nemen.’³⁰ Dit lijkt hetzelfde te zijn als de tweede dimensie van Ruiter & Smulders autonomieopvatting (de vrijheid van het individu), maar is radicaal anders. In Hams opvatting staat de schrijver niet *tegenover* de maatschappij, maar maakt deze er volop deel van uit. Daarnaast wordt autonomie niet opgevat als een historisch gegeven, maar als iets wat auteurs telkens moeten blijven claimen.³¹ Teksten zijn dus niet per definitie autonoom, maar worden pas autonoom door een interventie van de schrijver.

Het begrip discours, zoals geïntroduceerd door Goldstone, is in dit verband natuurlijk verwarrend, omdat het ‘een visie op autonomie [lijkt] voor te staan die veel minder op het handelen van het individu gericht is’,³² terwijl Ham daar nu juist de aandacht op wil vestigen. Naast interventies van de auteur wil Ham echter ook het handelen van de sociale omgeving meenemen in zijn analyse. In Hermans’ geval gaat dat bijvoorbeeld om de reacties op *Ik heb altijd gelijk*. Ham signaleert dat het opvallend is dat critici meegaan in het ‘gelijk-frame’. Zo benadrukte Adriaan Morriën in 1955 dat ‘Hermans niet zozeer altijd gelijk had, maar gewoon te koppig was om op andere gedachten gebracht te worden.’³³ Enkele decennia later was dat anders: ‘regelmatig wordt vastgesteld dat Hermans in zoveel dingen gelijk heeft gehad.’³⁴ Het handelen van de auteur en het optreden van de omgeving komen samen in de postureanalyse. Om de figuur van de auteur de volle aandacht te geven, gebruikt Ham naast discours ook het concept ‘retoriek’, waarbij hij aandacht heeft voor de retorische interventies van de auteur zelf. Deze vat hij op als strategische middelen: auteurs hebben de mogelijkheid ‘om zelf, door het gebruik van

²⁷ Zie bijvoorbeeld het volgende citaat: ‘Literaire autonomie is de verzamelnaam van het hele complex aan onrechtstreekse maatschappelijke banden waaraan de schrijver zich onderhevig weet als hij – in het ‘vrije spel der verbeelding’ – de typisch moderne problematiek van de vrijheid verbeeldt.’ (30)

²⁸ Ham 2015, 20-21; Engelse citaat van Goldstone 2013, 9

²⁹ Goldstone 2013, 8

³⁰ Ham 2015, 21

³¹ Ham 2015, 21 e.v.

³² Ham 2015, 22

³³ Morriën geparafraseerd door Ham (2015, 282)

³⁴ Ham 2015, 282

stijlmiddelen en andere talige instrumenten, een autonome positie te creëren.³⁵ Samenvattend: Over ‘discours’ spreekt Ham ‘wanneer de brede literaire cultuur wordt aangeduid (die zich ten dele buiten het strategische handelen van een auteur bevindt), en over ‘retoriek’ als de concrete talige interventies van auteurs worden geanalyseerd.’³⁶ Ik volg Ham in zijn idee dat autonomie geen vaststaand gegeven is, maar veeleer een concept dat telkens weer geclaimd moet worden door een auteur. Deze retoriek hangt altijd samen met een breder discours van autonomieopvattingen; een auteur kan (ook in zijn opvattingen over autonomie) nooit los gezien worden van zijn omgeving.

1.3 Van autonomie naar autoriteit

Nu duidelijk is wat ik onder autonomie versta, komt de vraag naar boven hoe die autonomie dan in verband staat met de auteurspositie. Dat is immers waar ik heen wil. Ham wil dat in zijn studie ook, en ziet het concept ‘autoriteit’ als een directe verbinding tussen autonomie en auteurspositie. Hij stelt de vraag: ‘Hoe en in hoeverre kan een autonomieclaim een onderbouwing vormen voor de autoriteit van de schrijver?’³⁷ Om tot een antwoord op deze vraag te komen, is het allereerst van belang om te onderzoeken wat precies met autoriteit bedoeld wordt. Na een etymologische studie concludeert Ham dat literaire en politieke autoriteit alles met elkaar te maken hebben.³⁸ Een belangrijk uitgangspunt, ontleend aan Hannah Arendt en Richard Sennett, is dat autoriteit ergens mee moet worden onderbouwd.³⁹

Dat geldt niet alleen voor politieke of juridische, maar ook voor literaire autoriteit. Auteurs kunnen literaire autoriteit claimen door een beroep te doen op hun autonomie. Dit doen ze niet (alleen) binnen het literaire veld – Ham neemt hier dus nadrukkelijk afstand van Bourdieu – maar juist in ‘een breder politiek-maatschappelijk kader’.⁴⁰ Ham wil, door autonomie en autoriteit op deze manier te definiëren en aan elkaar te verbinden, laten zien ‘hoe schrijvers hun autoriteit altijd mede definiëren, door zich in de debatten over politieke en maatschappelijke autoriteit van hun tijd te begeven’.⁴¹ Hermans doet dit in *De laatste resten tropisch Nederland* ook. Hij geeft zijn schrijverschap vorm in een uiterst politieke situatie: Nederlandse koloniën die (zeker in de late jaren ’60) in een precare verhouding tot Nederland staan.

Ham ziet de relatie tussen autonomie en autoriteit anders dan Vaessens aan de ene en Ruiter & Smulders aan de andere kant, zoals hij ook zelf aangeeft.⁴² De these van

³⁵ Ham 2015, 22

³⁶ Ham 2015, 22

³⁷ Ham 2015, 22

³⁸ Ham 2015, 22 e.v. Waar *auctoritas* in het verre verleden, de Romeinse tijd, politiek en juridisch van aard was, wordt de term vanaf de middeleeuwen ook in verband gebracht met het literaire domein. De verhouding tussen de politiek-juridische lading en de literaire connotatie is een ingewikkelde, aldus Ham: ‘De associatie tussen het politiek-juridische en het culturele gebruik van het begrip autoriteit dat hier tot stand komt, zal in de toepassing van het begrip altijd een complex vraagstuk blijven, zo zullen we later zien.’ (23)

³⁹ Ham stelt dat autoriteit als middel om macht mee te onderbouwen in de moderne tijd niet langer onproblematisch is, maar op zijn beurt ook om onderbouwing vraagt. (Voor het verschil tussen macht en autoriteit, zie 24-26.)

⁴⁰ Ham 2015, 28

⁴¹ Ham 2015, 30

⁴² Ham 2015, 30

Vaessens' veelbesproken *Revanche van de roman* is dat een schrijver die zich autonoom (als in: los van de maatschappij) opstelt er niet op hoeft te rekenen dat hij als een autoriteit op het gebied van politiek-maatschappelijke kwesties wordt gezien. In Vaessens' opvatting zijn autonomie en autoriteit aan elkaar tegengesteld; ze kunnen eigenlijk niet samengaan. In het zogeheten humanistisch modernisme en relativistisch postmodernisme heeft de schrijver er volgens Vaessens zelf voor gezorgd dat hij niet meer serieus genomen wordt. In het humanistisch modernisme door zich nadrukkelijk als een culturele autoriteit voor te doen (waardoor hij zichzelf boven de maatschappij plaatste); in het relativistisch postmodernisme door zich expliciet van de maatschappij te distantiëren.⁴³ De schrijver heeft zogezegd zijn eigen glazen ingegooid. In het laatpostmodernisme herkent Vaessens echter weer een tendens tot engagement – de schrijver komt uit zijn ivoren toren, wil weer wat zeggen over de wereld om zich heen en kan ook alleen dan als schrijver serieus genomen worden.⁴⁴ Binnen dit kader pleit Vaessens voor een geëngageerde, door *cultural studies* geïnspireerde literatuurbeschouwing.⁴⁵ Ham volgt Vaessens (uiteraard) niet in zijn opvatting over autonomie in relatie tot autoriteit; de schrijver kan volgens hem niet pas serieus genomen worden als hij zich expliciet uitlaat over de wereld om hem heen. Ham volgt Vaessens wél in het idee dat autonomie niet iets is wat de moderne schrijver automatisch in bezit heeft, maar dat autonomie iets is wat de schrijver telkens weer moet claimen en wat vervolgens weer erkend moet worden door de samenleving.⁴⁶

Anders dan in Vaessens' en Hams voorstelling van zaken, functioneert autonomie in Ruiter & Smulders' opvatting als een historische gegevenheid, iets wat intrinsiek verbonden is aan het moderne schrijverschap (zie hierboven). Die (literaire) autonomie zorgt ervoor dat de schrijver autoriteit verwerft: binnen het vrijheidsdomein van de fictie mogen uitspraken gedaan worden die niet door een 'gewoon staatsburger' gedaan mogen

⁴³ Het engagement van het humanistisch modernisme ziet Vaessens als volgt: 'Bij de humanistische positie horen dus een directief cultuurideaal en een verticale smaakhiërarchie. De esthetische predispositie van de culturele elite staat in deze denkwijze buiten kijf. Van wat de uitgelezen leermeesters belangeloos als kwaliteit bestempelen, staat op voorhand de morele waarde vast.' (27) De autonomie van het relativistisch postmodernisme vat Vaessens als volgt samen: 'Engagement is vanuit het relativistische perspectief op literatuur verder weg dan ooit. De betrokkenheid die daarvoor nodig is, kan vanuit de postmoderne overtuiging niet worden gelegitimeerd en dus ook niet worden opgebracht.' (65)

⁴⁴ Overigens past Hermans volgens Vaessens in het hokje 'relativistisch postmodernisme': 'Hermans kon zich in 1952 nog verschansen in de stellingen van de literatuur. Voor Grunberg is het minder evident dat zijn literaire werk au sérieux wordt genomen. Wil hij dat voor elkaar krijgen, kan hij zich geen autonomistische poëtica meer veroorloven.' (87)

⁴⁵ Van Rooden bekritiseert in *Literatuur, autonomie en engagement. Pleidooi voor een nieuw paradigma* Vaessens' narratief. Ze stelt: 'Deze voorstelling van zaken verhuult dat er in feite sprake is van een voortdurend oscillerende beweging tussen voor- en tegenstanders van literaire autonomie, een beweging die ook *binnen* het door Vaessens onderscheidde humanistisch modernisme en het relativistisch postmodernisme plaatsvindt.' (Van Rooden 2015, 20) Van Roodens bezwaar lijkt me enerzijds terecht: een (te) strakke indeling van de (literatuur)geschiedenis in tijdvakken kan de nuance en de verschillen tussen schrijvers weghalen. Tegelijkertijd wordt Vaessens narratief minder dan dat van bijvoorbeeld Ruiter & Smulders gekenmerkt door progressiviteit en onomkeerbaarheid (zijn these is grotendeels historisch), maar blijkt uit de verschillende tijdvakken ook een 'oscillerende beweging tussen voor- en tegenstanders van literaire autonomie'.

⁴⁶ Ham 2015, 30

worden.⁴⁷ Het gaat ‘om de subjectieve uiting waarvan de particuliere waarde met tal van lijntjes vastzit in een subjectief beleefde wereld en die aan dat web van haar waarschijnlijkheid en betekenis ontleent.’⁴⁸ Omdat fictie geen objectiviteitsclaim doet, hoeft ze ook zo niet beoordeeld te worden, maar kan ze beoordeeld worden als vrijplaats waarin alles mogelijk is. Aan die autonome status ontleent de literatuur haar autoriteit: ‘Hermans kon in 1951 veel meer teweegbrengen met een roman over anti-katholicisme dan hij met een pamflet over hetzelfde thema had kunnen doen. Autonomie vormt in die zin eerder een ondersteuning van autoriteit.’⁴⁹ Met deze laatste zin is Ham het eens, maar zoals gezegd ziet hij de status van autonomie anders: die moet telkens weer geclaimd worden. Alleen wanneer die autonomie door de schrijver (in literatuur) geclaimd wordt, kan ze ook functioneren als autoriteit – en dat deed ze in het *Ik heb altijd gelijk*-proces.⁵⁰

1.4 Methode: postureanalyse

Maar hoe analyseer je of een autonomieclaim ook daadwerkelijk functioneert als onderbouwing van de autoriteit van de schrijver? Om dat te onderzoeken, zal ik gebruikmaken van de postureanalyse, zoals die is geïntroduceerd door Jérôme Meizoz en wordt toegepast door onder meer Laurens Ham. Deze laatste vat de uitgangspunten van de postureanalyse als volgt samen:

Onder ‘posture’ verstaat hij [Meizoz, CM] de zelfrepresentaties waarmee auteurs invulling geven aan hun positie in het literaire veld (autorepresentatie) én de representaties van auteurs zoals die door critici, essayisten, wetenschappers en anderen in het leven worden geroepen (heterorepresentatie). Deze representaties bestaan uit discursieve elementen (teksten waarvan vaak een bewuste, strategische werking uitgaat) en non-discursieve elementen (gedrag, zoals de spreekstijl en manier van bewegen van een auteur, dat maar tot op zekere hoogte bewust ingezet kan worden). Posture is bij Meizoz een product van een geheel oeuvre, dus van alle teksten, interviews, foto’s, televisieoptredens van een auteur, maar ook van alle heterorepresentatiebronnen.⁵¹

Ham merkt terecht op dat een wetenschappelijke studie zoals hij zelf schrijft, ook een vorm van heterorepresentatie is: ‘Onvermijdelijk biedt dit boek óók weer representaties die in de beeldvorming van de auteur een rol gaan spelen.’⁵² Dat geldt natuurlijk ook voor deze scriptie. Tegelijkertijd is er een belangrijk verschil tussen huidige wetenschappelijke studies over Hermans’ werk en contemporaine heterorepresentatiebronnen: ‘Een cruciaal onderscheid is dat dit boek [*Door Prometheus geboeid*, CM] *systematisch* en vanuit wetenschappelijke uitgangspunten omgaat met representaties: het zet auto- en heterorepresentatie tegenover elkaar, baseert zich op een groot deel van de besproken

⁴⁷ Ruiter & Smulders 2010, m.n. 78-79, met als voorbeeld het proces rondom Hermans’ *Ik heb altijd gelijk*.

⁴⁸ Ruiter & Smulders 2010, 79

⁴⁹ Parafraze van Ruiter & Smulders in Ham 2015, 30

⁵⁰ Ham 2015, 30

⁵¹ Ham 2015, 31

⁵² Ham 2015, 32

oeuvres en probeert die oeuvres synthetisch te bespreken én van betekenis te voorzien.⁵³ Ik ben het met Ham eens dat huidige studies zich kritisch (moeten) verhouden tot oeuvres, auteursposities en de reactie daarop. Tegelijkertijd plaats ik twee kanttekeningen bij zijn observatie. In de eerste plaats baseert Ham zich in de casestudy over Hermans *niet* op een groot deel van zijn oeuvre, maar berust het grootste deel van zijn onderzoek op een analyse van (de rechtszaak rond) *Ik heb altijd gelijk*, *Mandarijnen op zwavelzuur* en de *Fotobiografie*. Stof genoeg om over te schrijven, natuurlijk, maar als Ham daarmee pretendeert een groot deel van Hermans oeuvre te bespreken en dus iets wil zeggen over de autorepresentatie van de *gehele* Hermans, dan is dat niet juist. Ik zal namelijk laten zien dat autonomie in *De laatste resten tropisch Nederland* heel anders functioneert dan in bijvoorbeeld *Ik heb altijd gelijk*. Daarnaast behandelt Ham in navolging van velen de zogeheten gecanoniseerde teksten (zie hiervoor ook de inleiding). Juist doordat ik dit niet doe, maar een weinig besproken kant van Hermans belicht, kan ik ook kritisch zijn op de door Ham (en anderen) besproken autorepresentatie. Let wel: ik wil in het geheel niet de indruk wekken volledig te zijn, maar een analyse van een bron waarin Hermans zich uitlaat over het Nederlandse kolonialisme, kan het beeld dat we hebben van de Hermans van *Ik heb altijd gelijk* en *Mandarijnen* wel in een ander licht zetten.

Terug naar posture – een concept dat nauw verwant is aan ‘ethos’. Deze laatste benadering is duidelijk uitgewerkt door Korthals Altes in *Ethos and Narrative Interpretation. The Negotiation of Values in Fiction* (2014). Zowel posture als ethos zijn retorische constructies als resultaat van een samenspel tussen de schrijver en vele anderen:

Posture, like ethos, results from an interactive process, Meizoz argues, as both are “co-constructed by the author and various mediators (journalists, critics, biographies) serving the reading public. Posture begins from the movement of public caution – at the publisher’s therefore – and involves the very presentation of the book (size, cover, etcetera)”.⁵⁴

Een belangrijk verschil tussen ethos en posture is de reikwijdte van de analyse. Waar posture ook ruimte laat voor de analyse van elementen buiten de tekst, richt ethos zich louter op de analyse van gesproken en geschreven tekst:

[...] l’ethos est inféré de l’intérieur d’un discours et ne peut inclure une conduite sociale comme le vêtement porté par celui qui se présente comme écrivain: en effet, comme l’écrit Maingueneau lui-même, «l’ethos est une notion discursive, il se construit à travers le discours, ce n’est pas une “image du locuteur extérieure à la parole”».⁵⁵

Ethos staat dus nog meer in een retorische traditie dan posture.⁵⁶ Een belangrijk voordeel van Korthals Altes’ benadering is dat ze veel ruimte laat voor de manier waarop auteurs

⁵³ Ham 2015, 32

⁵⁴ Korthals Altes 2014, 54

⁵⁵ Meizoz 2009, 3 e.v.

⁵⁶ Zie hiervoor ook Korthals Altes 2014, 54 e.v.

zelf omgaan met hun eigen ethos, en dat is volgens haar vaak door dat te ironiseren. Het ethos wordt een thema op zich. Aan de hand van werk van Michel Houellebecq en Dave Egger concludeert ze:

In both works, the authority, authenticity, or sincerity of the narrating voices is signaled with much insistence yet so flagrantly contradicted by other aspects of the telling that their ethos becomes itself a central riddle. How do we know that we can trust sincerity or authority clues? There's always a hole in the bucket, a loop – and a leap of faith – in the reasoning, though our experiential knowledge often feels as solid ground.⁵⁷

In mijn scriptie ga ik uit van posture, en niet van ethos. Tegelijkertijd erken ik de waarde van het concept ethos (dat immers veel op posture lijkt), en neem ik Korthals Altes' toevoeging over de ironisering van het auteurschap mee. Hermans is namelijk bij uitstek een schrijver die zijn eigen auteurschap ironiseert, ook in *De laatste resten tropisch Nederland*, zoals ik zal laten zien.

Het concept posture vraagt echter wel om een verdere operationalisering. Natuurlijk zal ik mijn methode aan het begin van elk hoofdstuk kort toelichten, maar het is wel belangrijk om duidelijk te hebben wat het model grofweg inhoudt. Het analysemodel van Meizoz bestaat, zoals gezegd, uit autorepresentatie aan de ene en heterorepresentatie aan de andere kant. De autorepresentatie vindt op haar beurt plaats op drie niveaus:

- *la personne* (de autobiografische persoon, met als analyseniveau 'posture');
- *l'écrivain* (de auteur, met als analyseniveau 'image d'auteur');
- *l'inscripteur* (de verteller, met als analyseniveau 'ethos discursief', dat samenvalt met het concept ethos zoals hierboven besproken).⁵⁸

In de bovenstaande opsomming lijkt het alsof posture alleen betrekking heeft op de autobiografische persoon. Dat is echter niet het geval: posture kan gezien worden als een overkoepelende notie 'die het gedrag van de auteur relateert aan het discours van de verteller en het gedrag van de biografische persoon'.⁵⁹ Tegelijkertijd neemt de autobiografische persoon volgens Ham in Meizoz' model een te grote plaats in; hij stelt dat posture niet gaat over de biografische persoon, 'maar over de zelfrepresentatie van de auteur in de literaire wereld'.⁶⁰ Het gaat hier dus om de figuur van analyse: moet dat de auteur zijn of de biografische persoon achter de auteur? Ham kiest ervoor, en ik met hem, om (uit principe) het posture van de auteur te onderzoeken, dat echter niet los gezien kan

⁵⁷ Korthals Altes 2014, 8

⁵⁸ Meizoz 2009, 2; Ham 2015, 35 e.v.

⁵⁹ Ham 2015, 36

⁶⁰ Ham 2015, 36. Het is overigens niet helemaal duidelijk wat Ham precies bedoelt met 'literaire wereld'. Aangezien hij met nadruk afstand neemt van Bourdieus theorie over het autonome literaire veld, neem ik aan dat hij dat niet bedoelt. Ham wil de relatie van de auteur tot politieke en maatschappelijke kwesties onderzoeken, waarbij hij niet alleen optredens van auteur *in* maar ook *buiten* de literaire wereld onderzoekt (zoals Hermans' optreden in de rechtszaal). De term 'literaire wereld' lijkt me dan ook ongelukkig gekozen.

worden van (het posture van) de biografische persoon.⁶¹ Dat is ook bij Hermans het geval: Het is niet wenselijk, en zelfs bijna onmogelijk, om zijn reis naar Suriname los te zien van het feit dat zijn vrouw uit Suriname afkomstig was. Een belangrijk onderscheid dat Ham maakt, is dat de biografische persoon zichzelf meestal extratekstueel representeert, terwijl een auteur zichzelf zowel intra- als extratekstueel kan representeren. Deze stelling is genre-gebonden en kan gemakkelijker worden verdedigd met betrekking tot een fictionele tekst dan met betrekking tot een reisverhaal als *De laatste resten tropisch Nederland*, waarin toch ten minste een zekere autobiografische correctheid geclaimd wordt.

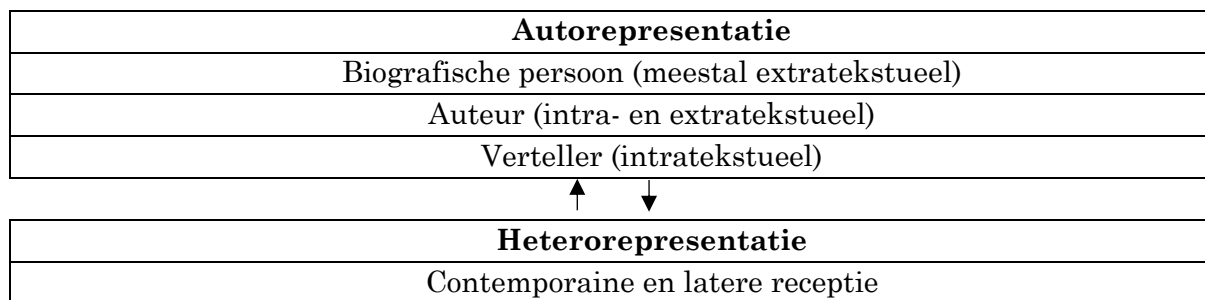
Dit verschil tussen ‘fictionele’ en ‘minder fictionele’ teksten heeft ook te maken met een andere complicatie die Ham ziet in Meizoz’ model. Het personage heeft hier namelijk geen plaats in. Ham introduceert dan ook een vierde representatieniveau: dat van het personage. Het posture van een personage kan impliciet en op een ingewikkelde manier bijdragen aan het posture van een schrijver. Het gaat dan om zogenaamde ‘spreekbuispersonages’: ‘personages die kunstenaar (schrijver) zijn, die dezelfde naam als de auteur dragen of met de auteur beweren samen te vallen of die autobiografische kenmerken delen met de auteur. Welke personages in die zin meer of minder aandacht krijgen is altijd een keuze van de interpreter.’⁶² Nu kan ik me goed voorstellen dat het onderscheid tussen verteller en personage in een fictionele tekst interessant en bruikbaar is. Voor *De laatste resten tropisch Nederland* gaat dit onderscheid echter niet op. Daar zijn enkele aanwijzingen voor, bijvoorbeeld de NUR-code. Die is 323: ‘literaire non-fictie algemeen’, met als specificatie ‘literaire essays’. Deze extratekstuele toevoeging maakt duidelijk hoe de tekst gelezen mag worden: als non-fictie. Een personage in de tekst verwijst dan ook naar een werkelijk bestaande persoon. Nu geldt dat voor fictie in bepaalde mate ook, maar in non-fictie wordt dit verband duidelijker en explicieter gelegd, in *De laatste resten* bijvoorbeeld door het betrekken van belangrijke historische gebeurtenissen en personen bij het verhaal en het vertellen in de ik-persoon. Een auteur heeft overigens ook in non-fictie ruimte om hiermee te spelen. Daarnaast is het belangrijk om te bedenken dat een reisverhaal ook ficties schept, en dat in die zin het onderscheid tussen fictie en non-fictie wat rigide is. (Zie paragraaf 1.6 voor een toelichting.)

Omdat Ham (onder andere) literaire fictie onderzoekt, betreft hij de autorepresentatie van het personage in zijn analysemodel. Vanwege de reden die ik hierboven genoemd heb, doe ik dat niet. Ook betrek ik, vanwege het beperkte bestek van tijd en ruimte waarin deze scriptie geschreven wordt, de zogeheten ‘creatieve heterorepresentatie’ (waarbij een tegenspeler van de besproken auteur wordt onderzocht) niet over. Uiteindelijk ziet mijn analysemodel, naar analogie van Ham maar met lichte wijzigingen, er dan als volgt uit.⁶³ De pijltjes tussen autorepresentatie en heterorepresentatie duiden aan dat deze beide met elkaar in wisselwerking staan en op deze manier samen één posture vormen.

⁶¹ Ham vat zijn positie als volgt samen: ‘De biografische persoon staat strikt genomen buiten het posture, maar zoals eerder besproken kunnen we aan deze figuur toch niet voorbij, onder meer omdat het hier om de lijfelijke representatie van de desbetreffende auteur gaat.’ (37)

⁶² Ham 2015, 38

⁶³ Het model is overgenomen uit Ham 2015, 37, met weglating van de genoemde elementen.

1.5 Een reflectie op de relatie tussen auteurstudies en onderzoek naar autonomie

Maar wat betekent het dat ik nu juist de *postureanalyse*, die eerder iets zegt over de auteur dan over de tekst, gebruik om uitspraken te doen over autonomie? In zijn proefschrift legt Ham een verband tussen studies naar autonomie enerzijds en studies naar auteurschap anderzijds. Hierin volg ik hem in deze scriptie: Ik zal onderzoeken hoe Hermans' autonomie en zijn auteurspositie zich tot elkaar verhouden. Het uitgangspunt hierbij is dat een autonomieclaim een onderbouwing kan vormen voor de autoriteit van een schrijver.⁶⁴ Dit onderzoek naar de relatie tussen autonomie en de auteurspositie is vrij recent in zwang gekomen, en is te plaatsen in een beweging binnen de literatuurwetenschap die naast de tekst ook weer aandacht heeft voor de auteur achter die tekst. Een exemplarische studie is het onderzoek van Praat naar het auteurschap van Gerard Reve.⁶⁵ Tot zeker het einde van de jaren tachtig (of zelfs het begin van de jaren negentig) van de vorige eeuw was binnen de neerlandistiek (en ook breder: binnen de literatuurwetenschap) tekstgericht onderzoek leidend.⁶⁶ Uitspraken over autonomie werden dan ook gekoppeld aan de tekst, en niet zozeer aan de auteur.

Binnen die traditie past het poëticaonderzoek, dat binnen de neerlandistiek groot is geworden door Van den Akkers befaamde poëticamodel.⁶⁷ Van den Akker onderscheidt vier dimensies van poëtica: impliciet versinterne poëtica, expliciete versinterne poëtica, impliciete versexterne poëtica en expliciete versexterne poëtica.⁶⁸ Poëtica gaat volgens Van den Akker over 'het geheel van opvattingen van een auteur (of groep auteurs) over

⁶⁴ In aansluiting op de vraag die Ham stelt; Ham 2015, 22

⁶⁵ Praat 2014, *Verrek het is geen kunstenaar. Gerard Reve en het schrijverschap*.

⁶⁶ Zie voor een ervaring hiervan bijv. Dorleijn 2010, 9-10: 'Je beroepen op de bedoelingen van de auteur was daarbij geen legitieme handeling, want die waren onkenbaar en deden bij de tekstinterpretatie - het vanzelfsprekende hoogste doel - niet mee. Het waren de woorden op de pagina, het taalaanbod, waar je het mee moest doen. De omstandigheden waarin een tekst tot stand gekomen was waren irrelevant, en al helemaal de omstandigheden van de auteur.' Let wel: dit gaat om een persoonlijke ervaring waaruit weinig nuance spreekt. Tegelijkertijd past deze ervaring wel in een bredere traditie waarin vooral aandacht was voor de tekst en minder voor de (historische en institutionele) context en de auteur.

⁶⁷ Zie voor een samenvatting van de invloed van Van den Akkers model Vanderwal Taylor 2012: 'Van den Akkers studie is niet alleen een uitmuntende beschrijving, op basis van grondig onderzoek, van de versexterne poëtica van de dichter, maar levert ook een belangrijke bijdrage aan de heersende opvattingen over de rol van poëtica in het onderzoek en de methodes waarmee de poëtica van een schrijver kan worden gereconstrueerd. Als zodanig heeft dit boek een belangrijke correctie teweeggebracht in de bepaling van de literaturopvatting, in de eerste plaats van Nijhoff maar daarnaast ook van andere schrijvers.' (73)

⁶⁸ Van den Akker 1985, 14 e.v.

literatuur, blijkend uit uitspraken gedaan in en buiten het literaire werk'.⁶⁹ Hoewel het in deze definitie (en overigens in heel Van den Akkers inleiding van *Een dichter schreit niet*) niet gaat over autonomie, kan poëticaonderzoek heel goed iets zeggen over de autonomieopvattingen van een tekst (het lijkt me zelfs ingewikkeld om dat niet te doen). Waar uitspraken gedaan worden over hoe autonoom of geëngageerd literatuur zou moeten zijn, worden uitspraken gedaan over literatuur, en daar kan weer een poëtica uit geconstrueerd worden. Hoewel het in de door Van den Akker gehanteerde definitie gaat over opvattingen van een *auteur*, beschrijft het poëticamodel geen auteursposities, maar opvattingen over wat een tekst moet zijn (volgens een bepaalde auteur, dat dan weer wel). Om deze reden, en omdat het model geen aandacht heeft voor de heterorepresentatie, is het model niet geschikt om de relatie tussen autonomie en autoriteit (de auteurspositie) te onderzoeken.

Waar poëticaonderzoek dus veel kan zeggen over de opvatting over autonomie die spreekt uit een tekst, maar weinig over de positie van de schrijver, kan postureanalyse uitspraken doen over beide, juist omdat ze een relatie tussen deze twee veronderstelt. In de postureanalyse staan zowel de context (die aan de auteur voorafgaat maar ook op deze reageert) als de auteur zelf centraal. Beide spelen ook een grote rol in het faciliteren en claimen van autonomie. Ham benoemt dat als volgt:

‘Die institutionele, literair-historische, politieke of sociale omgeving bepaalt dus welke mogelijkheden een auteur heeft om die autonomie op te eisen, en welke strategieën passend of waardevol zijn. Maar tegelijkertijd vormen deze strategieën de omgeving ook weer: auteurs scheppen mogelijkheden waar latere schrijvers weer gebruik van kunnen maken. Hoewel dit boek niet vertrekt vanuit een geloof in auteurs als geniale, baanbrekende individuen, stelt het dus wel degelijk de *auteur* centraal als een belangrijke figuur in het ontstaan en functioneren van autonomie.’⁷⁰

De postureanalyse gaat dus uit van een faciliterende rol van de omgeving, maar ook van een handelingsbekwame auteur die zijn eigen autonomie moet claimen. Die claim zegt vervolgens niet alleen iets over zijn visie op autonomie, maar draagt ook bij aan het posture van de schrijver, dat op zijn beurt weer medegevormd wordt door reacties uit de omgeving van de auteur.

1.6 Het belang van onderzoek naar een reisverhaal over Nederlandse koloniën

Voor ik overga tot de analyse van Hermans’ posture zoals dat naar voren komt in *De laatste resten tropisch Nederland* en de reacties daarop, licht ik eerst kort toe waarom ik het van belang vind om nu juist *deze* tekst aandacht te geven. Hiervoor heb ik twee argumenten, die beide te maken hebben met een debat dat de laatste jaren gevoerd wordt binnen de neerlandistiek.

⁶⁹ Van den Akker 1985, 10

⁷⁰ Ham 2015, 16

1.6.1 Het belang van deze studie voor het autonomiedebat

Het eerste debat waarvoor een analyse van *De laatste resten* van belang is, is het debat over Hermans' autonomie. Zoals ik in de inleiding al aangestipt heb, wordt dit debat vooral gevoerd aan de hand van een aantal canonic geworden (meestal fictionele) teksten. Om twee redenen is het van belang dat *De laatste resten* ook bij dit debat betrokken wordt. Allereerst is dat Hermans' eigen opstelling als auteur in het Nederlandse publieke debat. In die hoedanigheid schroomde hij er niet voor om zijn mening te geven over allerhande spelende kwesties, ook als daar niet om werd gevraagd. Zo liet hij zich stevig uit over katholieken, zoals we al zagen. Ook over de apartheid in Zuid-Afrika en de Nederlandse boycot tegen Zuid-Afrika had hij een stevige mening. Het Nederlandse kolonialisme is dus 'gewoon' één van de onderwerpen waar Hermans zich over uitspreekt. Om een vollediger beeld te krijgen van Hermans' optreden in het publieke debat, is het dan ook niet meer dan logisch om een tekst als *De laatste resten tropisch Nederland* kritisch te analyseren en te beargumenteren wat dat zegt over Hermans' auteurschap. Ten tweede is de tekst vanwege het genre (literaire non-fictie, reisliteratuur) interessant. De vraag is wat er gebeurt met (de constructie van) Hermans' autonomie als we een heel ander genre dan literaire fictie bestuderen. Ik zal laten zien dat autonomie in dit reisverhaal heel anders functioneert dan in, bijvoorbeeld, een roman. Een analyse van reisliteratuur zorgt voor een ander, nieuw perspectief op Hermans' auteurschap.

1.6.2 Het belang van deze studie voor het onderzoek naar (post)koloniale reisliteratuur

Het tweede debat waarbinnen mijn onderzoek te plaatsen is, is het debat naar (post)koloniale reisverhalen, zoals dat in de neerlandistiek het laatste decennium steeds meer gevoerd wordt.⁷¹ Voor de studie van deze reisverhalen wordt door bijvoorbeeld Siegfried Huigen aandacht gevraagd:

Mijn stelling is dat er vanuit de neerlandistiek meer aandacht moet komen voor de bestudering van reisverhalen. Wat de hedendaagse literatuur betreft gaat het hier immers om een zeer productieve tekstsoort. Veel hedendaagse reisliteratuur is bovendien met onmiskenbaar esthetische bedoelingen geschreven en zou zelfs goed passen binnen het nog steeds binnen de moderne literatuurstudie heersende esthetische literatuurbegrip.⁷²

Ook Op de Beek signaleert in een artikel over *Avenue Literair*, het literaire katern van het tijdschrift *Avenue* dat het reisverhaal binnen de neerlandistiek een ondergewaardeerd genre is. Dit is opvallend, want in andere landen wordt de reisliteratuur volgens haar zeer serieus genomen: 'In Frankrijk en de V.S., onder meer, zijn academische onderzoekscentra, tijdschriften en vakgroepen opgericht rondom reisliteratuur, terwijl die

⁷¹ Onlangs nog ontving dr. Rick Honings een Vidi-beurs van NWO voor het onderzoek getiteld *Stemmen van de kolonie*. Hiermee wil hij teksten bestuderen 'van reizigers in Nederlands-Indië vanaf 1800 tot het einde van de Tweede Wereldoorlog' (<https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/programmas/nwo/vernieuwingsimpuls/toekenningen-vidi-2018.html>). Zie voor een recente studie over postkoloniale discoursen in *Avenue*-reisverhalen Wagenaar 2019.

⁷² Huigen 2007, 1

discipline in Nederland vooralsnog weinig aandacht heeft gekregen.⁷³ Nederlandse reisschrijvers ontlenen hun literaire status niet aan hun reisliteratuur, maar moeten ‘het vaker van hun fictionele proza’ hebben.⁷⁴ Met name het onderzoek naar de reacties (in vooral recensies) op *De laatste resten* kan een antwoord geven op de vraag in hoeverre Hermans’ reisverhaal al of geen afbreuk doet aan de status die hij al had als literator.

Volgens Huigen kan op grond van buitenlandse studies gezegd worden ‘dat reisliteratuur zich ontwikkeld heeft in het spanningsveld tussen representatie enerzijds en subjectiviteit en identiteit anderzijds.’⁷⁵ In hedendaagse reisverhalen gaat het dan om het weergeven van subjectieve ervaringen, terwijl het vroegmoderne reisverhaal ‘zoveel mogelijk informatie wil bieden, waardoor de omvang van de tekst over het algemeen ook groter is’. Vroegmoderne reisverhalen, die vaak gingen over reizen naar Nederlandse koloniën, waren werkelijkheidscheppend (en in die zin fictieel), en bepaalden ons beeld van de ‘vreemde wereld’. Ze hadden een groot wetenschappelijk en politiek belang. Dat geldt, volgens Huigen, niet voor het hedendaagse reisverhaal: daarvan is ‘wel spottend opgemerkt dat ze op de salontafel thuishoort’.⁷⁶ Ik zal laten zien dat *De laatste resten tropisch Nederland* zich tussen deze twee polen van ‘representatie’ en ‘subjectiviteit’ in beweegt. Aan de ene kant is het reisverhaal subjectief en benadrukt Hermans ook telkens dat het om zijn *eigen* ervaring gaat – en wie is hij als westerse Nederlander nu helemaal. Aan de andere kant heeft het reisverhaal wel degelijk de pretentie de werkelijkheid te representeren, en dat wordt ook met zoveel woorden genoemd. In die zin scheidt *De laatste resten* ook een nieuwe werkelijkheid: Hermans kiest ervoor om bepaalde zaken wel te benoemen, andere niet, en weer andere zaken aan te dikken. Hermans heeft zelf het idee dat in Suriname een geheel nieuwe wereld voor hem opengaat, en deelt dat ook op nadrukkelijke wijze met de lezer. De tekst wordt dus gevormd door de werkelijkheid, maar vormt deze ook.

Nu is het niet zozeer mijn bedoeling om het onderzoek dat ik in deze scriptie doe te plaatsen in het debat naar (post)koloniale (reis)literatuur – daarvoor zou een uitgebreidere analyse van dit debat en ook een andere methode nodig zijn. Ik vind het echter van belang om notie te maken van de discussie die gevoerd wordt over deze literatuur; dat ik een reisverhaal analyseer is namelijk niet toevallig. Ik laat daarmee zien dat mijn onderzoek past binnen een bredere traditie die reisliteratuur wil zien als een eigen, belangrijke bijdrage aan de Nederlandse literatuur. Daarnaast neem ik Huigens observaties over reisliteratuur tussen representatie en identiteit/subjectiviteit mee; hoe erg reisverhalen ook claimen objectief te zijn, zie zijn altijd gekleurd door de (ervaring van de) auteur en in die zin ook fictieel.

Om *De laatste resten* ook daadwerkelijk als reisverhaal te analyseren, is het van belang het genre iets verder te verkennen. Het is lastig om het reisverhaal als genre precies af te bakenen. Het reisverhaal is een genre dat raakvlakken heeft met de biografie,

⁷³ Op de Beek 2011, 49

⁷⁴ Op de Beek 2011, 49

⁷⁵ Huigen 2007, 2

⁷⁶ Huigen 2007, 3. Mijns inziens heeft Huigen te weinig aandacht voor het feit dat ook het moderne reisverhaal, evenals iedere tekst, een nieuwe werkelijkheid scheidt (ook al hoeft dat niet iets zijn wat bij een oppervlakkig lezing duidelijk wordt of wat door de tekst zelf geclaimd wordt, wat een vroegmodern reisverhaal vaak wel deed).

fictie en journalistiek en is dan ook een *hybride* genre.⁷⁷ Hermans' reisverhaal past binnen een bredere traditie van het moderne reisverhaal. Volgens Youngs zijn drie factoren dominant in de ontwikkeling van reisliteratuur sinds 1900: (1) 'the Petrol Age' (de motorisering van de samenleving en daarmee samenhangende veranderingen); veranderende ideeën over het zelf en autoriteit; (3) 'the politics of 'race' and decolonisation, accompanied by the rise of liberation movements' die reisverhalen hebben geproduceerd 'that challenge colonial stereotypes through the revision or reversal of colonial-era journeys'.⁷⁸ In dit discours van ontwikkelingen is *De laatste resten* geschreven, waarbij de eerste en tweede oorzaak van indirecte aard zijn en de derde oorzaak van directe aard is. De discussie over kolonialisme zorgt ervoor dat Hermans zijn (in sommige opzichten) controversiële mening kan vertolken en in die zin nieuwe 'waarheden' over kolonialisme schept.

Youngs noemt diverse kenmerken van moderne reisliteratuur, waarvan ik de kenmerken die het meest op de voorgrond treden in *De laatste resten* specifiek noem. Eén kenmerk is het motief 'alleen op de wereld': 'Twentieth-century travel writing is characterised by the emphasis on the lone traveller whose observations are made to carry more force by the weight of personality. Being alone is esteemed by some as valuable and enriching condition of travel.'⁷⁹ Het gevoel alleen op de wereld te zijn geeft de reisschrijver vorm door zich te onderscheiden van anderen, bijvoorbeeld van de 'moderne toerist'. De reisschrijver is nadrukkelijk anders dan anderen en positioneert zich als zodanig. Hij geeft zijn identiteit als schrijver vorm door zich af te zetten tegen anderen. Zo zet Hermans zich onder meer af tegen de Duitse toerist en de Surinaamse schrijver. *De laatste resten* kunnen we, specifiek, lezen als een *koloniaal* reisverhaal. Het reisverhaal is niet alleen koloniaal omdat het een reis beschrijft naar de koloniën, maar ook omdat het kolonialisme en daarmee samenhangend ras en discriminatie aan de orde stelt. Vanwege het kritische potentieel dat de tekst bevat, is *De laatste resten* niet alleen een koloniaal, maar ook een postkoloniaal reisverhaal. Omdat Hermans' reisverhaal een zekere ambivalentie laat zien – de tekst is zowel kritisch als onkritisch – spreek ik van een (post)koloniaal reisverhaal.

In mijn analyse doe ik verschillende dingen, die ik om het overzichtelijk te houden kort op een rijtje zet. Mijn hoofdvraag – hoe veranderen onze opvattingen over autonomie en Hermans' auteurschap als we een ander soort tekst dan een roman, namelijk een postkoloniaal reisverhaal, analyseren? – is leidend. In het algemeen ga ik dan ook in het reisverhaal op zoek naar uitspraken die gedaan worden over autonomie en auteurschap. Omdat Hermans zich echter niet vaak expliciet uitlaat over zijn auteurschap, ga ik daarnaast op zoek naar andere categorieën uitspraken waaruit opvattingen over autonomie en auteurschap geconstrueerd kunnen worden. Het gaat om de volgende categorieën: de rol van Nederland in Suriname en op de Antillen, de thematisering van ras en discriminatie, de verhouding tot andere schrijvers en Hermans als toerist. Deze categorieën verhouden zich op een complexe manier tot het (eveneens complexe) concept autonomie. Een voorbeeld: Dat Hermans zich, zoals ik zal laten zien, nadrukkelijk uitlaat over de rol van Nederland in Suriname, kan gezien worden als een daad van politiek en maatschappelijk engagement. Tegelijkertijd stelt hij zich autonoom op; zo plaatst hij

⁷⁷ Zie voor een discussie hiervan Youngs 2013, 6-7.

⁷⁸ Youngs 2013, 68

⁷⁹ Youngs 2013, 80

zichzelf boven andere schrijvers. Hij claimt dus als het ware een autonome positie en creëert daarmee zijn autoriteit. Dat doet hij echter op een heel andere manier dan in *Ik heb altijd gelijk*: op een geëngageerde manier en in een politiek speelveld. Dat hij dat doet, zegt veel over zijn opvatting over wat de rol van de auteur moet zijn in een samenleving – maar daarover later meer.

2. Autorepresentatie: *De laatste resten tropisch Nederland*

2.1 Inleiding

De laatste resten tropisch Nederland verscheen in september 1969 voor het eerst in boekvorm bij uitgeverij De Bezige Bij. De basis voor dit boek vormden een dagboekje dat Hermans bijhield van zijn reis naar Suriname en de Nederlandse Antillen (begin 1969) en twee bijdragen (met eigen foto's) in het maandblad *Avenue*. Dit materiaal werd gewijzigd en omgewerkt tot *De laatste resten tropisch Nederland*. In maart 1970 verscheen een licht gewijzigde tweede druk en voor de vierde druk in 1975 bracht Hermans voor het laatst wat ingrijpende wijzigingen aan. Voor de editie van *De laatste resten* in de *Volledige Werken* werd de in 1993 verschenen zevende (laatste zelfstandige) druk gebruikt.⁸⁰ Deze editie zal ik voor mijn analyse gebruiken. Voor ik overga tot de eigenlijke analyse, zal ik eerst ingaan op de vraag wat het betekent dat Hermans de vroegste tekst van *De laatste resten tropisch Nederland* publiceerde in *Avenue*, een glossy die zich in zijn beginjaren specifiek op vrouwen richtte en bekendstond om zijn 'spectaculaire en trendsettende modefoto's, kleurrijke reisreportages, taboedoorbrekende onderwerpen [en] [...] exotische gerechten van Wina Born'.⁸¹

2.2 Hermans' reisverhaal in *Avenue*

Wie aan *Avenue* denkt, denkt dus aan een combinatie van 'kunst en *lifestyle*, aan elegantie en aan grafisch experiment'.⁸² Het tijdschrift beweegt zich 'op de grens tussen avant-garde en commercie of tussen elitaire en populaire cultuur'.⁸³ Als glossy is *Avenue* vanaf 1965 de voortzetting van *Romance* en bestaat het tot 1994. Tot en met december 1995 bestaat het vervolgens als *Avenue Box*. In 2001 beleeft het tijdschrift een opleving, maar in 2002 wordt het (tot nu toe definitief) opgeheven. De eerste jaren is *Avenue* 'een echte *must-have*': 'Het [eerste] nummer wordt met een oplage van 135.000 gedrukt en is in een klap uitverkocht. Een volgende piek beleeft het blad in 1970 met 131.388 verkochte exemplaren'.⁸⁴ Van 1967 tot 1990 bevat het tijdschrift een literaire bijlage: *Avenue Literair*. Al vanaf de beginjaren van *Avenue* bevat de glossy ook, buiten deze bijlage om, reisverslagen. Martine Meeuwsen verdeelt de reisverslagen onder in fotoreportages, journalistieke reportages en literaire reisverhalen.⁸⁵ Deze laatste worden geschreven door bekende Nederlandse literatoren, waaronder Bertus Aafjes, Harry Mulisch, Renate Rubinstein en dus ook Willem Frederik Hermans.

Avenue wilde een blad zijn dat de lezers inspireerde tot vernieuwing. Vanwege de 'enorme verkoopsuccessen in de eerste jaargangen en het enthousiasme van de adverteerders' was het mogelijk voor het blad om te experimenteren, bijvoorbeeld met *Avenue Literair*. Deze bijlage wilde zowel de uitstraling van een hoogstaand literair tijdschrift hebben, maar tegelijkertijd een groot publiek bereiken. Er was dus sprake van

⁸⁰ Informatie overgenomen van de site van de *Volledige Werken*:

<http://www.wfhermansvolledigewerken.nl/?verhalen=de-laatste-resten-tropisch-nederland#M1>

⁸¹ Op de Beek 2011, 36

⁸² Op de Beek 2011, 36

⁸³ Op de Beek 2011, 39

⁸⁴ Op de Beek 2011, 38

⁸⁵ Meeuwsen 2006

zowel een kunstzinnig als een commercieel belang. Op de Beek komt daarom, in lijn met Bourdieu, tot de hypothese dat ‘het economisch kapitaal dat de betrokken kunstenaars met hun bijdragen aan *Avenue* verworven, wel op gespannen voet moet hebben gestaan met de opbouw van het symbolisch kapitaal, ofwel prestige, in de kunstwereld(en).⁸⁶ Deze aanname blijkt, in het geval van *Avenue Littéraire*, te kloppen: ‘De literaire redacteuren en medewerkers stonden allemaal midden in het literaire veld, maar toch zijn er indicaties dat *Avenue* daarin niet meetelde.’⁸⁷ Mijn stelling is dat dit niet alleen geldt voor literatoren die louter publiceerden in *Avenue Littéraire*, maar ook voor literatoren die op een andere manier in *Avenue* publiceerden, bijvoorbeeld met een reisverslag.⁸⁸ Door dit te doen engageerde men zich meer met *middlebrow*- dan met *highbrow*-cultuur: ‘Een glossy magazine wordt doorgaans eerder als een vorm van populaire of *middlebrow*-cultuur gezien [...] dan als elitaire cultuur. Het is gericht op een groot publiek en niet op een select gezelschap van deskundigen. Hier komt in het geval van *Avenue* bij dat het gericht was op een vrouwelijk publiek, een kenmerk dat ook vaak met *middlebrow* wordt geassocieerd.’⁸⁹ En dat *Avenue* gericht was op een breed publiek blijkt uit de paginagrote advertenties die geplaatst zijn in het eerste deel van Hermans’ reisverslag (dat gaat over zijn bezoek aan Suriname). Klaagzangen over de reisorganisatie worden afgewisseld met advertenties over ‘Heerlijk, helder Heineken’ en een vaatwasser (‘Kleine vaat of grote vaat? “De Siemens vaatwasmachine is er goed voor!”’). Blijkbaar was dit voor de auteur Hermans geen bezwaar, en was hij niet bang voor imago-schade.

Grote stukken tekst die later in *De laatste resten tropisch Nederland* zijn beland, zijn niet opgenomen in *Avenue*. Ongetwijfeld heeft dit te maken met de beperkte ruimte die Hermans tot zijn beschikking had. Het lange hoofdstuk over de Boslandcreolen staat bijvoorbeeld niet in *Avenue*. Ook sommige meer aardrijkskundige hoofdstukken ontbreken in het tijdschrift. Uiteindelijk maakt dit voor het beeld dat Hermans van zichzelf neerzet niet uit; de tekst die is opgenomen, is representatief voor de latere tekst van *De laatste resten*. Wat wel relevant is, is dat het laatste hoofdstuk, ‘Utopie’, ontbreekt in *Avenue*. In dit hoofdstuk reflecteert Hermans, zoals hieronder duidelijk wordt, op het belang van zijn reis. Hiermee komen ook eerdere stukken tekst over Nederlands kolonialisme in een ander daglicht te staan; ‘Utopie’ bevat immers de ‘uiteindelijke’ visie van Hermans op het Nederlandse optreden. Wat ook anders is in *Avenue* ten opzichte van *De laatste resten*, is dat er veel meer foto’s (door Hermans zelf gemaakt) zijn opgenomen. Dat past goed bij het glossy-achtige karakter van het tijdschrift. De woord-beeldverhouding is dus in *Avenue*, ook vanwege de vele advertenties, anders dan in *De laatste resten*. Dat zorgt ervoor dat het reisverhaal zoals dat in het tijdschrift is opgenomen, een meer *middlebrow*-karakter heeft dan het uiteindelijke boek. Zoals al eerder geconcludeerd: blijkbaar was dit voor Hermans geen probleem en was hij niet bang voor eventuele verwijten.

2.3 Hermans in Suriname

⁸⁶ Op de Beek 2011, 39

⁸⁷ Op de Beek 2011, 49

⁸⁸ Op de Beek geeft zelf een voorbeeld (49) waarin neerbuigend wordt gesproken over een reisverslag van Cees Nootboom.

⁸⁹ Op de Beek 2011, 40

2.3.1 Hermans' kijk op Nederlands optreden in Suriname

'Hoe komt een nederlands auteur in de overzeese delen van het Koninkrijk terecht?'⁹⁰ Met deze vraag opent *De laatste resten tropisch Nederland*. Wat volgt, is een uitgebreide uiteenzetting van het werk van STICUSA, de Nederlandse stichting voor culturele samenwerking met Suriname en de Nederlandse Antillen. Deze stichting heeft Hermans' reis naar 'de overzeese delen van het Koninkrijk' gefinancierd. Hoe wordt zo'n reis in gang gezet?

Het kan voorkomen dat aan de andere kant van de oceaan de behoefte ontstaat een nederlandse cultuurdrager in levenden lijve te ontmoeten. Er is een methode om aan die behoefte te voldoen. Natuurlijk door tot de zwaar gesubsidieerde culturele samenwerkers in de Viottastraat het verzoek te richten de desbetreffende persoon op een vliegtuig te zetten en naar de andere Rijksdelen te versturen.⁹¹

Opvallend aan dit citaat – waarin een badinerende toon wordt aangeslagen – is dat Hermans zichzelf (en impliciet ook anderen die een gefinancierde reis ten dele valt) omschrijft als 'cultuurdrager', een autoriteit op het gebied van cultuur – een functie die overigens nog talloze keren geïroniseerd zal worden: Zo'n behoefte aan een westerse cultuurdrager blijkt er in Suriname helemaal niet te zijn. Voor degenen die zijn reis faciliteren, de cultuurverspreiders, de medewerkers van STICUSA, heeft Hermans geen goed woord over: 'Alles wat verkeerd gedaan kan worden, doen de cultuurverspreiders verkeerd.'⁹² Daarmee worden ook zij subject van Hermans' ironie: 'Wie zou die grijze man, in korte jekker met rode sjaal zijn, wachtend bij de uitgang? Een cultuurverspreider die niet eens weet hoe de cultuurdrager eruitziet die hij gaat verspreiden? Goed geraden.'⁹³

Het handelen van STICUSA staat niet op zichzelf, maar is volgens Hermans typerend voor heel het optreden van Nederland in Suriname, zijn eerste reisbestemming. Al op de weg vanaf het vliegveld Zanderij – 'maar zand is er in de omgeving nauwelijks of niet te zien'⁹⁴ – naar Paramaribo wordt duidelijk dat het in Suriname niet is zoals Hermans het zich had voorgesteld: het is er niet zoals in Nederland en het is er niet zoals in Nederland werd verteld.⁹⁵ Zo vertonen de buitenwijken van Paramaribo 'geen enkele overeenkomst met de buitenwijken van een nederlandse stad, zelfs niet met die van een provinciestad'.⁹⁶ Ook de wegen zijn niet zoals de wegen in Nederland, maar doen veeleer denken aan Turkse of Iraanse wegen: 'Het asfalt, vlak bij Zanderij in redelijke toestand,

⁹⁰ Hermans 2008, 273

⁹¹ Hermans 2008, 273

⁹² Hermans 2008, 273. Hermans geeft diverse voorbeelden: 'Telefonische afspraken worden niet nagekomen, telegrammen komen niet terecht, belangrijke brieven sturen ze naar het verkeerde adres, om vervolgens een fotokopie van het zoekgeraakte schrijven naar het goede adres te sturen. De fotokopie is natuurlijk nagenoeg onleesbaar en ziet eruit of iemand er de zitting van een bankje in het Vondelpark mee heeft schoongemaakt.' (273-274)

⁹³ Hermans 2008, 274

⁹⁴ Hermans 2008, 277

⁹⁵ Neem bijvoorbeeld het volgende citaat: 'Maar het meeste blijven me die stadsgedeelten bij, waar een armoede heerst die je in een voormalige nederlandse kolonie niet voor mogelijk zou houden, als je alles geloofde wat er in Nederland over wordt verteld.' (Hermans 2008, 280)

⁹⁶ Hermans 2008, 280

geeft de moed nu op en de weg verandert in een serie kuilen, alsof je in Turkije bent of in Iran.⁹⁷ Behalve de wegwijzer van de ANWB is er ‘geen enkele reden om te denken dat dit land deel van het Nederlands Koninkrijk uitmaakt’.⁹⁸

Niet alleen in de infrastructuur en de bebouwing valt Suriname tegen, ook op de culturele ontplooiing heeft Hermans van alles aan te merken. Die elementen hebben overigens veel met elkaar te maken; zo weerspiegelt de krant ‘de atmosfeer van het land niet onaardig’. Kortom, de Nederlandse kolonisatie van Suriname en het bijbrengen van de (culturele) beschaving die daar klaarblijkelijk bij hoort, is mislukt. Wat de maat van corruptie betreft, is Suriname eerder te vergelijken met Spanje dan met Nederland:

Belasting heffen op lucifers die niet branden! Mijn ervaring is dat de mate van corruptie zich verraadt in de lucifers die een land produceert en de belasting die het ervan heft. Wat lucifers betreft, zou je denken dat Suriname een kolonie van Spanje geweest is, in plaats van een Nederlandse bezetting.⁹⁹

Frappant is dat Hermans zich hier beroept op zijn eigen ervaring met lucifers. Hij verwijt Suriname corruptie op basis van de lucifers, terwijl hij geen argumenten geeft voor deze conclusie. Hermans doet hier dus een tamelijk hautaine claim, zonder de moeite te nemen om die te verantwoorden. We moeten het hier dus doen met de autoriteit die hij zichzelf toedicht. Die lucifers zijn overigens belangrijk: Ze staan op de omslag van de eerste druk uit 1969. Op het luciferdoosje is nog net het woord ‘belasting’ te lezen. Of Hermans invloed heeft gehad op de omslag, weten we niet, maar in ieder geval waren de lucifers zo belangrijk (wellicht zelfs exemplarisch voor heel Suriname) dat ze het frame vormen waarbinnen we het reisverslag lezen.

Tijdens zijn reis is Hermans getuige van de onderwijsstrijd.¹⁰⁰ Hij voelt zich een pottenkijker, een buitenstaander: ‘Het land is bezig in rep en roer te raken en ik besef dat het eigenlijk buiten mij omgaat. Wat moeten de Surinamers met zo’n pottenkijker? En dat ik een pottenkijker ben, ligt voor de hand.’¹⁰¹ Hij realiseert zich echter ook dat hij niet naar Suriname is gekomen ‘om iemand gelijk te geven, wie dan ook’.¹⁰² Dit is niet alleen van belang voor hem omdat hij niet weet wie hij gelijk moet geven, maar ook omdat hij zich realiseert dat Surinamers helemaal niet op zijn oordeel zitten te wachten:

Suriname is een zelfstandig land, al zijn er meer dan vierhonderd Nederlandse soldaten. Nederland heeft niets met de binnenlandse politiek te

⁹⁷ Hermans 2008, 278

⁹⁸ Hermans 2008, 279. Als Hermans gevraagd wordt wat hij nu eigenlijk van Suriname vindt, antwoordt hij: “Ik heb waargenomen’, zeg ik, ‘dat de enige dingen die Suriname met Nederland gemeen heeft, de taal zijn, de richtingaanwijzers van de ANWB en de brievenbussen, verder helemaal niets.” (298)

⁹⁹ Hermans 2008, 284

¹⁰⁰ Door hem zelf als volgt samengevat: ‘De minister van onderwijs heeft ernstige zorgen aan het hoofd. Surinaamse onderwijzers worden al jaren onderbetaald. Ze hebben geprotesteerd en de regering heeft hun opslag beloofd, maar die belofte is nooit nagekomen. Mopperende leerkrachten worden zonder vorm van proces ontslagen, vakbondsleiders worden met reisjes naar Nederland gepaaid om hen zoet te houden.’ (291)

¹⁰¹ Hermans 2008, 295

¹⁰² Hermans 2008, 296

maken. Er is weinig wat Surinamers zo weinig op prijs stellen als vaderlijk advies van Nederlanders, zelfs wanneer dat volkomen gratis wordt gegeven. Kolonialistisch als ons verleden is, zijn Surinamers er elk ogenblik op bedacht een neo-kolonialistische grijns of een paternalistische frons tevoorschijn te zien komen onder het masker van rijkspartner-op-gelijke voet.¹⁰³

Aan deze houding vallen verschillende dingen op. Enerzijds voelt Hermans zich als Nederlander in Suriname een buitenlander en -staander die geen advies hoeft te geven – dat is zijn positie immers niet. Dit springt in het oog, omdat Suriname volgens hem wel valt onder de ‘overzeese delen van het Koninkrijk’, zoals bleek uit een citaat hierboven.¹⁰⁴ Hij realiseert zich terdege dat Suriname niet samenvalt met Nederland, hoewel beide landen in theorie tot hetzelfde koninkrijk behoren. Aan de andere kant legt hij de verantwoordelijkheid voor of een handeling al dan niet koloniaal bevonden kan worden, aan de kant van de Surinamers. *Zij* interpreteren een Nederlandse actie als ‘een neo-kolonialistische grijns of een paternalistische frons onder het masker van rijkspartner-op-gelijke voet’. Hij lijkt dit niet te waarderen, omdat hij signaleert dat Nederland in de ogen van Surinamers niets meer goed kan doen:

Zo nu en dan denk ik nog aan de theoretici van rassenstrijd en ontwikkelingshulp, die het op het Leidseplein in Amsterdam allemaal zo goed weten. Maar wat ze niet weten is dat Nederland, hoe dan ook, in haast geen enkel surinaams oog meer goed kan doen. Ontwikkelingshulp? Dat is het geven van aalmoezen, dus is het vernederend. Het niet geven van geld? Dat is invloed uitoefenen op de surinaamse binnenlandse politiek.¹⁰⁵

Hermans is zich zeer bewust van de preciaire relatie tussen Nederland en Suriname, maar lijkt de verantwoordelijkheid daarvoor (grotendeels) bij Suriname te leggen. Hermans’ houding is dus ambivalent: aan de ene kant reflecteert hij op zijn eigen optreden binnen een koloniaal systeem, aan de andere kant is hij op de legitimiteit van Nederlands koloniserende rol weinig kritisch. Zo neemt hij een koloniale term als ‘vaderlijk advies’ klakkeloos over, zonder zich af te vragen of de positie van vader voor Nederland wel zo legitiem is. Daarmee impliceert hij ook dat Suriname een kind is dat opgevoed moet worden. Dat blijkt uit het onderstaande citaat:

Alle, maar dan ook alle noden en gebreken van het land zijn een gevolg van het kolonialisme. Die stelling is moeilijk tegen te spreken, want inderdaad, zonder kolonialisme zou de hele natie feitelijk nooit hebben bestaan, dan woonden er alleen een handjevol indianen.¹⁰⁶

Hoewel Hermans kritisch is op de invloed van Nederland in Suriname, lijkt hij ervan overtuigd te zijn dat de kolonisatie het land – uiteindelijk – goedgegaan heeft. Het woord

¹⁰³ Hermans 2008, 296

¹⁰⁴ Hermans 2008, 273

¹⁰⁵ Hermans 2008, 296

¹⁰⁶ Hermans 2008, 297

‘alleen’ in de laatste zin is veelzeggend: hieruit spreekt een beschavingsideaal dat van indianen alleen maar nette mensen wil maken.¹⁰⁷

2.3.2 Thematisering van ras en discriminatie

Met grote regelmaat thematiseert Hermans de rassenverscheidenheid in Suriname en het daarmee samenhangende racisme. Dit doet hij vaak impliciet, maar soms ook expliciet. De schrijver ervaart zelf de complexiteit van het thema en geneert zich bijvoorbeeld voor het feit dat hij in beschrijvingen van personen vaak de huidskleur erbij noemt. Hij geeft hier echter de volgende verklaring voor:

Blote zwarte kinderen spelen in de modder, zwarte vrouwen met bloot bovenlichaam wassen pannetjes en kleren uit in het bruine water. Het is vervelend er voortdurend bij te zeggen welke kleur de mensen hebben, maar je zou het in een land als dit niet kunnen weglaten zonder het gevoel onvolledig te zijn.¹⁰⁸

Natuurlijk is dit goed voorstelbaar – in het land speelt huidskleur immers een belangrijke rol. Tegelijkertijd vraag je je in sommige van Hermans’ omschrijvingen wel af wat precies de functie is van de toevoeging van de huidskleur. Kijk bijvoorbeeld naar dit citaat: ‘Een jonge, magere negerin komt uit de keuken naderbijsloffen.’ (...) ‘Alfonsine sloft even langzaam weer weg als ze gekomen is.’¹⁰⁹ Bij een dergelijke omschrijving zijn verschillende vragen te stellen: Had ‘negerin’ in deze omschrijving niet vervangen kunnen worden door ‘vrouw’? Wat hebben het feit dat de vrouw sloft en dat ze ‘negerin’ is met elkaar te maken? Het sloffen houdt geen verband met leeftijd of lichaamsgewicht, aangezien Hermans benadrukt dat de ‘negerin’ jong en mager is. Hier lijkt dus sprake te zijn van een zekere stereotypering, waarin ‘neger’-zijn en sloffen – een woord dat connotaties van luiheid, langzaamheid en moeheid met zich meebrengt – met elkaar in verband worden gebracht. Wat echter opvallend is, is dat niet alleen Surinamers, maar ook Nederlanders in dergelijke termen omschreven worden. De Nederlandse meesteres van de ‘jonge, magere negerin’ wordt als volgt omschreven:

Haar witte blote benen voor zich uitgestrekt, zit ze op haar stoel, zoals je alleen in de tropen kunt zien zitten: alsof het alleen de stoel is die nog verhindert dat de erin gezetene als een vormeloze brij op de grond zal vloeien.¹¹⁰

Het gaat er dan ook niet zozeer om dat Surinamers als lui, moe of sloffend worden beschreven (en dat er op grond daarvan sprake is van een racistische neiging), maar dat de tropen (volgens Hermans) een typische vorm van moeheid met zich meebrengen. Dit wordt versterkt door het volgende citaat: ‘De vegetatie kan zich er maar met moeite tussen

¹⁰⁷ Overigens wordt de ouder-metafoor herhaald, maar functioneert Nederland dan als moederland: ‘Tot ongeveer de helft van de vorige eeuw was Suriname een welvarend land, een kolonie waar het moederland winst op maakte.’ (55)

¹⁰⁸ Hermans 2008, 350

¹⁰⁹ Hermans 2008, 304

¹¹⁰ Hermans 2008, 303

dringen of helemaal niet. Maar de plantengroei is het enige in de tropen dat nooit moe wordt en voor niets terugdeinst.¹¹¹ Het citaat over de sloffende bediende hoeven we dus niet op te vatten als een racistische uiting van Hermans, maar eerder als een stereotypering van de tropen, hoewel deze twee natuurlijk met elkaar in verband staan.

In andere gevallen draagt de thematisering van ras of kleur bij aan Hermans' behoefte om situaties en onderlinge verhoudingen te kunnen duiden. Dat is bijvoorbeeld in het citaat hieronder het geval, wanneer een Surinaamse verpleegster haar (eerdergenoemde) Nederlandse meesteres berispt:

Nu staat de verpleegster op, gaat naast haar meesteres staan, steekt een zwarte vinger beschuldigend uit naar haar witte slaap die vol ouderdomssproeten zit en zegt: 'Als u tenminste geen ruzie met mij maakt!' 'Foei, mevrouw. Maakt u wel eens ruzie?' De verpleegster schudt heftig van ja. 'Weg die vinger!' roept mevrouw, maar werkelijk kwaad is ze niet. Deze familiariteit op een ondergrond van onderdanigheid schijnt ten tijde van de slavernij ook al gebruikelijk te zijn geweest.¹¹²

Hermans signaleert hier een verband tussen de verhoudingen in het heden en de verhoudingen ten tijde van de slavernij. Het is lastig te zeggen of hij deze verhoudingen nu wel of niet bekritiseert: Hij duidt ze namelijk in termen van 'familiariteit'. Meesteres en verpleegster gaan vertrouwelijk met elkaar om, maar niet zoals twee vrienden met elkaar omgaan: Het is volledig duidelijk wie de baas is. De directe koppeling aan slavernij maakt dat we deze situatie ook niet anders dan als een nieuwe vorm van slavernij kunnen zien. Tegelijkertijd lijkt Hermans zich wel ongemakkelijk te voelen bij de situatie, maar dat heeft wellicht meer met zijn eigen verlegenheid dan met een kritische blik te maken. Dat Hermans wel signaleert, maar niet bekritiseert, komt wellicht door wat ik eerder al noemde, namelijk dat hij zich als buitenstaander niet de aangewezen persoon voelt om dat te doen. Tegelijkertijd is hij wel kritisch op het Nederlandse koloniale bewind uit vroeger tijden, maar niet op neokolonialisme in het klein zoals zich dat hier manifesteert.

Een opvallende scène is de ontmoeting met *nènè Marie*.¹¹³ Wanneer Hermans en zijn vrouw – een van de weinige passages waarin zij actief gemaakt wordt – deze oude kennis ontmoeten, gebeurt er iets waarvan de regie, aldus Hermans, 'berust bij Harriet Beecher Stowe of Charles Dickens'.¹¹⁴ Met deze omschrijving laat hij het stereotype van de situatie – die hem duidelijk niet zint – zien. Het volgende gebeurt: 'Nènè Marie heeft de rechterhand van mijn vrouw gegrepen en drukt er een kus op. Ze maakt een voetval, ze knielt. Wij moeten haar oppakken om deze hulde niet volledig te laten worden.'¹¹⁵ Hermans voelt zich zeer opgelaten met de situatie en geeft haar, zoals afgesproken met zijn vrouw, een biljet van vijftwintig gulden. Vervolgens weet hij zich geen raad met haar reactie:

¹¹¹ Hermans 2008, 281

¹¹² Hermans 2008, 306

¹¹³ Een *nènè* is een oppas.

¹¹⁴ Hermans 2008, 309

¹¹⁵ Hermans 2008, 309

Ik weet me geen raad, maar in de hoop precies te doen waar zij op rekent of in elk geval alles te vermijden waardoor ze in verwarring zou kunnen worden gebracht of vernederd, lach ik minzaam en trek langzaam mijn hand weg.¹¹⁶

Typisch vind ik hierbij het woord ‘minzaam’: Hoewel Hermans nènè Marie niet wil vernederen, typeert hij zijn eigen lach ‘minzaam’ (door Van Dale gedefinieerd als ‘vriendelijk, m.n. tegen iem. van lagere rang: *een minzaam knikje*’). Dat hij zijn eigen lach ‘minzaam’ noemt, laat zien dat hij zich bewust is van zijn eigen positie als meerdere en in die zin ook zelfkritisch is. Tegelijkertijd blijkt nergens uit dat hij hier afstand van wil nemen. Dat Hermans verschil in stand voelt met nènè Marie, blijkt ook uit het feit dat hij haar vijftwintig gulden geeft. Dat gevoel van afstand wordt overigens versterkt door de in zijn ogen overdreven reactie van nènè Marie. Als zij van het trapje valt, kan Hermans dit niet anders duiden dan:

Ik krijg een wrang gevoel in mijn slokdarm en mijn maag, ik wil er vandoor, de zin van haar val kan ik niet anders begrijpen dan: een lief vrouwtje is voor vijftwintig gulden in het stof gaan liggen. In het stof, in de retoriek, in alles wat ik nergens aan verdiend heb.¹¹⁷

Een ongelukje is blijkbaar volledig uit te sluiten. Uit deze gebeurtenis blijkt opnieuw Hermans’ ambivalente houding ten opzichte van Suriname en haar inwoners. Enerzijds is hij een kind van zijn tijd dat koloniale stereotyperingen over ras en huidskleur haast kritiekloos overneemt. Anderzijds doet hij zijn uiterste best om de wereld en de mensen om zich heen met een open blik tegemoet te treden en aan die stereotyperingen te ontsnappen.

In dat licht moeten we het zien dat Hermans benadrukt dat ‘ras’ niet een alles overkoepelende categorie is (althans: hij wil de categorie daar niet toe verheffen). Zo schrijft hij over de eerste blik op nènè Marie:

Zij is een negerin met diep ingevallen wangen en ogen die van ouderdom lichtbruin geworden zijn. Het lijkt of bepaalde eigenschappen de rasverschillen tussen de mensen verminderen. Een daarvan is intelligentie. Een andere is ouderdom. Eerst denk ik: zij is oud, daarna pas: zij is zwart.¹¹⁸

Hermans signaleert ongelijkheid tussen mensen op basis van ras – die ongelijkheid wordt echter minder groot door bepaalde eigenschappen: intelligentie en ouderdom. Dit lijkt me een lastig vol te houden claim, omdat in de praktijk diverse categorieën door elkaar heen lopen en elkaar beïnvloeden. Tegelijkertijd toont Hermans zich hier bewust van de relativiteit van ras. Dat betekent ook dat niet iedereen die afkomstig is uit Europa per definitie goed is, evenals dat niet alles wat Nederland in Suriname gedaan heeft door hem goedgekeurd wordt. Drie Europeanen worden door Hermans beschreven als ‘onguur van

¹¹⁶ Hermans 2009, 309

¹¹⁷ Hermans 2008, 310

¹¹⁸ Hermans 2008, 308

uiterlijk'.¹¹⁹ Ook Duitsers moeten het nogal eens ontgelden, bijvoorbeeld als ze als groep binnenkomen in het hotel waar Hermans verblijft:

In de eerste plaats wil je als je reist bijna nooit andere reizigers tegenkomen. En dan Duitsers. Toch verzet ik me bij ontmoeting met Duitsers tegen de gevoelens van afweer en woede die ze opwekken, vooral omdat zulke gevoelens als een teken van uitnemend vaderlandschap, diepgeworteld humanisme en onbetwistbaar democratisch idealisme plegen te worden geïnterpreteerd. Maar nee, het is me dit keer werkelijk te machtig.¹²⁰

Het is Hermans niet alleen te machtig omdat ze er *zijn*, maar ook omdat ze zich volgens hem niet gedragen zoals het behoort:

De Duitsers, verhit van het bier, komen nu ook naar beneden. Ze hebben zich in zwemkostuum gestoken en gaan baden onder luid geschreeuw. Enfin, nu kunnen we onze ligstoelen opnieuw bezetten.¹²¹

Deze citaten laten niet alleen zien dat Hermans' kritiek niet per definitie van racistische aard is – omdat hij nu eenmaal op allerlei 'soorten' mensen iets aan te merken heeft – maar ook zeggen ze veel over hoe hij zichzelf positioneert als toerist (zie paragraaf 2.3.4).

Opvallend is Hermans' reflectie op de term 'Bosnegers':

Indianen? Bosnegers? (Door de surinaamse geograaf H.N. Dahlberg omgedoopt in Boslandcreolen, welke term geweldig ingeslagen is. Het woord 'neger' heeft in deze streken een denigrerende bijklank. Het woord 'creool' niet, maar dit zegt niets over de huidskleur: iedere blanke, zwarte of gemengdbloedige die in Suriname geboren is, wordt creool genoemd, uitgezonderd Hindostanen, Javanen en Chinezen. Toch hecht geen enkele blanke eraan zich creool te laten noemen. De Bosnegers zijn natuurlijk wis en waarachtig creolen, maar rassenkundig beschouwd heel wat homogener dan de andere creolen: kustcreolen, stadscreolen.)¹²²

Hoewel Hermans zich bewust is van de politieke gevoeligheid (of zelfs incorrectheid) om de bewoners van Saint Laurent, Albina en andere bosdorpjes met 'Bosneger' te benoemen, maar blijft dit toch verschillende keren doen, omdat het volgens hem terminologisch en etnisch gezien beter klopt. Vermoedt hij dat de term bij zijn Nederlandse lezers niet denigrerend over zal komen? Of heeft het te maken met zijn afkeer van alles wat links is? (Hier kom ik op terug in mijn bespreking over Hermans op de Antillen.)

¹¹⁹ Hermans 2008, 284

¹²⁰ Hermans 2008, 355

¹²¹ Hermans 2008, 356

¹²² Hermans 2008, 338-340

2.3.3 Hermans en de relatie tot zijn eigen schrijverschap en andere schrijvers

Hermans toont voor zowel de schrijvers uit Suriname als die van de Antillen grote culturele en persoonlijke belangstelling. Wanneer hij op televisie een programma ziet onder leiding van Jozef Slagveer, Surinaams journalist en schrijver, valt het programma hem tegen, maar is hij wel geïnteresseerd in Slagman. Groot is dan ook Hermans' teleurstelling als blijkt dat geen ontmoeting met hem en anderen is geregeld:

Ik ben wel nieuwsgierig naar Jozef Slagveer en de andere Surinaamse schrijvers. Deze avond zou ik beter hebben kunnen besteden aan een kennismaking met surinaamse schrijvers en dichters, maar het Cultureel Centrum Suriname heeft niets van dien aard georganiseerd.¹²³

Hermans hecht groot belang aan culturele zelfstandigheid van Suriname (hij volgt daarin de Surinaamse schrijvers) en dat is ook waarom hij zijn eigen rol als cultuurverspreider relativeert.¹²⁴

Altijd zijn de surinaamse intellectuelen op Nederland gericht geweest en altijd moest alles uit Nederland komen. Maar Suriname heeft behoefte aan een eigen identiteit. Het land zal zijn eigen gezicht moeten bepalen, wil het ooit volwassen worden.¹²⁵

Ook uit dit citaat spreekt een ambivalentie die zo langzamerhand kenmerkend begint te worden voor Hermans' houding in Suriname. Waar hij enerzijds de rol van (cultureel) Nederland minder groot wil maken in Suriname, spreekt hij anderzijds over 'volwassen worden' van het land, wat laat zien dat hij het land nu nog niet volledig serieus neemt. De relativering van zijn eigen rol als overzeese schrijver komt mijns inziens door twee factoren: enerzijds de slechte organisatie van de reis en anderzijds de ervaring dat de groten van Suriname blijkbaar geen behoefte hebben aan zijn inbreng. Uiteindelijk blijkt het overigens mee te vallen met het gebrek aan belangstelling voor de cultuurdrager van overzee:

Maar ik heb niets gedaan dat niet van mij verwacht werd. Het onzekere punt was eerder dat het leek of er niets van mij verwacht werd, dat iedereen zich beijverde mij te laten voelen dat er niets van mij werd verwacht, terwijl ik, tegen hun verwachtingen in, zes drukbezochte lezingen heb gehouden. Het ziet er haast naar uit dat ze mijn succes niet leuk gevonden hebben: de directeur en de leraren eigenlijk ook. Surinamers hadden bovendien de onaangename gewoonte mij te vragen hoe mijn 'vakantie' in Suriname mij beviel. Ze hechtten

¹²³ Hermans 2008, 288

¹²⁴ Dat Surinaamse schrijvers zelfstandig willen zijn, blijkt onder andere uit het volgende citaat: 'De jonge surinaamse schrijvers willen alles zelf blijven doen: schrijven, het drukken bekostigen, de boekjes uitventen huis aan huis. Ik laat me overtuigen dat het op die manier voor hen het meest bevredigend is en wens hun veel succes.' (337) Die laatste succeswens kan ook ironisch opgevat worden: Hermans wenst zijn collega-schrijvers dan wel veel succes, maar gelooft eigenlijk niet in een goede afloop.

¹²⁵ Hermans 2008, 336

eraan dat *vakantie* te noemen! *Vakantie*: lezingen houden! Vragen beantwoorden! (Hoe heb ik me niet uitgesloofd! ‘Geloof u in God?’ vroeg me d’r een. ‘Ik niet, u wel?’ zou ik in Nederland geantwoord hebben, maar hier in Suriname ben ik er ernstig op in gegaan.) Te bedenken dat ik in Nederland zelden of nooit lezingen houd en in geen geval om vakantie te houden.¹²⁶

Hier lijkt Hermans toch wel erg tevreden te zijn over zijn eigen optreden in Suriname: Hij *framet* zichzelf als een hardwerkende schrijver die lezingen houdt en vragen beantwoordt – ondanks dat uit het reisverslag blijkt dat hij veel tijd op zijn eigen manier kan invullen. Hermans is trots op zijn succes en is er verbolgen over dat de directeur en de leraren die trots niet met hem delen. Dit citaat is nog om een andere reden interessant, namelijk omdat Hermans hier expliciet aangeeft dat zijn engagement in Nederland anders is dan in Suriname. De sociale context verandert, hij opereert op een bepaalde manier buiten het literaire veld (dat is in Suriname in elk geval anders), en daarmee verandert zijn positie ten opzichte van die context.

2.3.4 De toerist Hermans

Hermans is in Suriname als toerist – weliswaar een werkende toerist, want op vakantie, dat is hij zeker niet – en dat noemt hij vaak expliciet of impliciet. Hij waant zich alleen op de wereld, zelfs zijn vrouw wordt in de beschrijvingen vaak niet meegenomen. Hij heeft het gevoel dat hij op een stukje onontgonnen planeet is.

Het lijkt een landweg die nergens naartoe leidt. Het is de enige verbinding tussen ’s lands hoofdstad en z’n luchthaven. Er rijden weinig of geen andere auto’s. Er is geen bebakening langs de weg. Niets dan groen, niets dan jungle links en rechts. Gevoel of je op een stil plekje bent gekomen dat door het moderne toerisme nog niet ontdekt is. Dit gevoel is wel gerechtvaardigd, blijkt me later. Suriname wordt per jaar door niet meer dan 6000 toeristen bezocht.¹²⁷

Vooraf de frase ‘dat door het moderne toerisme nog niet ontdekt is’ is typerend voor de toerist Hermans. Enerzijds bekritiseert Hermans het moderne toerisme dat de rust op Suriname wegneemt; anderzijds gedraagt Hermans zich zelf ook als zo’n moderne toerist. Ik vind het zeer opvallend dat Hermans alleen zichzelf positioneert in deze stilte, en niet zijn vrouw. Waar is zij? Overigens blijft zij sowieso op de achtergrond in Hermans’ beschrijvingen. Af en toe wordt gesproken in termen van ‘we’, maar wie die ‘we’ zijn wordt vaak niet geëxpliciteerd. Mevrouw Hermans krijgt niet vaak het woord. Wat heeft dit te zeggen? Hermans is alleen op de wereld, althans dat waant hij zich.

Hermans’ houding als toerist blijkt ook uit het gegeven dat hij mensen wil fotograferen. Verschillende keren brengt hij ter sprake hoe dat eraan toegaat, bijvoorbeeld in het onderstaande citaat:

Ik wil een schilderachtige visvrouw fotograferen, maar ze houdt haar hoed voor haar gezicht en schreeuwt: ‘Man! Ga naar je blauwe nest terug!’ Een

¹²⁶ Hermans 2008, 370

¹²⁷ Hermans 2008, 278

verwensing die ik niet vergeten zal en nog menigmaal hoop te gebruiken.
Eigenlijk voel ik me verplicht haar auteursrechten te sturen.¹²⁸

Het bijvoeglijk naamwoord ‘schilderachtige’ is veelzeggend – het typeert niet alleen de manier waarop Hermans naar de visvrouw kijkt, maar ook de manier waarop hij Suriname en haar inwoners beziet. Hij bekijkt Suriname zoals je een schilderij bekijkt: vaak vluchtig, weliswaar met pogingen tot een open blik, maar die pogingen mislukken vaker dan je zou willen.

2.3.5 Tussenbalans

Uit de eerste helft van *De laatste resten tropisch Nederland*, die gaat over Hermans’ belevenissen in Suriname, komt een Hermans naar voren die enerzijds zeer ontevreden is (met name over het optreden van STICUSA en daarmee samenhangend dat van Nederland), maar die anderzijds heel nieuwsgierig is naar het land en haar inwoners. Die nieuwsgierigheid blijkt ook uit het feit dat hij stelling neemt in een belangrijk Nederlands publiek debat. Daarbij ironiseert hij zijn eigen positie als cultuurdrager, niet alleen omdat die door anderen onbelangrijk gevonden wordt, maar ook omdat hij zich niet geroepen voelt oordelen te vellen over Suriname. Hermans voelt niet de behoefte om te zeggen wat mensen van hem willen horen en expliciet stellingnemen doet hij zelden. Hermans voelt niet de behoefte om te zeggen wat mensen van hem willen horen en expliciet stellingnemen doet hij zelden. Hij is niet onverdeeld gelukkig met de Nederlandse kolonisatie en voelt zich dan ook niet erg op zijn gemak als overzeese cultuurdrager die die (westerse) cultuur ook nog eens over moet gaan brengen. Dat zorgt ervoor dat hij zich richting Surinaamse schrijvers op een enigszins bescheiden manier opstelt: ‘Suriname heeft behoefte aan een eigen identiteit.’ Tegelijkertijd voelt hij zich gestreeld als de zalen tijdens zijn lezingen vol blijken te zitten. In deze context geeft Hermans expliciet aan dat hij zich in Suriname anders engageert dan in Nederland. Een beroep op de autonomie van een tekst zoals in het debat rond *Ik heb altijd gelijk* werd gedaan vindt in *De laatste resten* nadrukkelijk niet plaats. Gezien het genre van de tekst zou dat ook onlogisch zijn. Toch is daarmee niet alles gezegd: Uit *De laatste resten* komt duidelijk naar voren dat Hermans voor zichzelf als schrijver een belangrijke rol ziet weggelegd. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat hij zichzelf beschouwt als een schrijver die in Suriname hard moet werken (hij is daar niet om vakantie te vieren), maar ook uit het gegeven dat hij zich überhaupt uitlaat over een Nederlandse kwestie, en dat ook nog eens tijdens een door een Nederlandse organisatie gesponsorde reis. Hij voelt niet de behoefte om zijn ‘weldoener’ gunstig te stemmen door positief over STICUSA te schrijven – integendeel. Juist door zich tegen anderen, waaronder ‘massatoeristen’ en de STICUSA, af te zetten, creëert hij een ruimte waarin hij wel serieus genomen ‘moet’ worden. Het eerste deel van *De laatste resten* zegt niet zozeer iets over de al dan niet autonome status van een tekst, dan wel over wat Hermans als goed auteurschap ziet. Die auteur moet zich open opstellen, de lezer (als goed geïnformeerde schrijver) op de hoogte brengen van overzeese gebeurtenissen en het liefst niet te veel oordelen. Dat laatste lukt echter niet zo goed, wat ook een analyse van het tweede deel van het reisverslag zal laten zien.

¹²⁸ Hermans 2008, 301

2.4 Hermans op de Antillen

Hermans' beschrijving van zijn reis naar de Nederlandse Antillen begint met een hoofdstuk getiteld 'Aardrijkskunde'. Hier wordt de, volgens hem vaak domme, Nederlander onderwezen in de geografie van de Antillen. Deze vallen uiteen in twee groepen eilanden: de Bovenwindse Eilanden (Sint Maarten, Saba en Sint Eustatius) en de Benedenwindse Eilanden (Aruba, Bonaire en Curaçao). Dit hoofdstuk is een typisch voorbeeld van Hermans' opstelling gedurende de reis over de Antillen: hij is degene die zich genoodzaakt voelt anderen, minder geleerd dan hij, te onderwijzen over de Rijksdelen die 'zó onbekend zijn in Nederland zelf'.¹²⁹

2.4.1 Hermans' kijk op Nederlands optreden op de Antillen

De belangrijkste Nederlands-Antilliaanse kwestie die Hermans aan de orde stelt, is de massale staking van Shell-arbeiders op 30 mei 1969 (*trinta di mei*).¹³⁰ De staking vindt plaats nadat Hermans zijn bezoek aan de Antillen afrondde en de evaluatie daarvan komt dan ook ná het eigenlijke reisverslag, in een hoofdstuk getiteld 'Utopie'. Hermans schrijft dit hoofdstuk op 1 juni 1969, twee dagen na de staking.¹³¹ Hij vat de gebeurtenissen op 30 mei als volgt samen:

Eergisteren zijn duizenden stakers op Curaçao in opstand gekomen en ze hebben de winkels van de Heerenstraat in Willemstad in brand gestoken. De nederlandse regering moest per vliegtuig driehonderd mariniers sturen ter versterking van de plaatselijke politie.¹³²

Nederland grijpt dus op een behoorlijk forse manier in op de Antillen. Volgens Hermans is Nederland dit verplicht vanwege het zogeheten Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden. Hij ziet het Nederlandse optreden niet als een daad van neokolonialisme. Hij spreekt zich hier zelfs expliciet tegen uit: 'Ik geloof niet dat de ontwikkelingslanden in wezen koloniën van de voormalige moederlanden gebleven zijn, ook niet als er nog een zekere formele band is blijven bestaan.'¹³³ Het Statuut is volgens Hermans een noodzakelijk kwaad en moet zo snel mogelijk ontbonden worden – de voormalige koloniën vormen slechts een last voor Nederland. Tegelijkertijd schieten de Antillen met zo'n ontbinding weinig op: 'Als er geen driehonderd nederlandse mariniers de plaatselijke politie te hulp kunnen komen, dan komen driehonderd amerikaanse mariniers dat altijd nog wel doen. Die doen dat graag.'¹³⁴ Nederland heeft dus (vanwege het Statuut) volgens Hermans een verantwoordelijkheid ten opzichte van de Antillen, maar is niet de schuldige

¹²⁹ Hermans 2008, 373

¹³⁰ Voor een uitstekend overzicht van de culturele en literaire herinnering van deze dag, zie de scriptie van Tara Neplenbroek: *Hardnekkig erfgoed. Een analyse van 30 mei 1969 als emerging memory in de Nederlandse postkoloniale literatuur*. Deze scriptie heeft ook aandacht voor *De laatste resten tropisch Nederland*.

¹³¹ In een waardering van Hermans' houding moeten we rekening houden met het gegeven dat hij zich tot *trinta di mei* anders verhoudt dan tot andere gebeurtenissen die hij beschrijft. Natuurlijk: in een reisverslag is altijd sprake van een zekere mate van afstand, maar de rest van het reisverhaal gaat tenminste nog over gebeurtenissen waar Hermans bij was.

¹³² Hermans 2008, 460

¹³³ Hermans 2008, 460

¹³⁴ Hermans 2008, 461

van de staking; dat is namelijk de Shell.¹³⁵ Deze organisatie is sowieso een doorn in het oog van Hermans: ‘Aan mijn linkerhand heb ik uitzicht op de kolossale raffinaderij van de Shell, waarvan de stank een niet onaanzienlijk deel van het eiland verpest.’¹³⁶ Opvallend is dat Hermans weet dat de Shell voor een deel van Nederlandse oorsprong is,¹³⁷ maar geen verbinding legt tussen Nederlands koloniale verleden en het optreden van de olieraffinaderij, of de Shell ziet als een voortzetting van de Nederlandse exploitatie van de Antillen.

Nadat Hermans de problemen heeft geanalyseerd, gaat hij richting een oplossing denken. Hij ziet slechts één uitkomst: ‘Voor de moeilijkheden van de ontwikkelingslanden is maar een oplossing denkbaar, en die oplossing is voorlopig een volslagen utopie. Zij zou hierin moeten bestaan, dat deze landen economisch een hecht front vormden.’¹³⁸ Met deze uitspraak is Hermans weinig kritisch op Nederlands aandeel in de huidige staat van wat wij ‘ontwikkelingslanden’ noemen. Hij is daarentegen wel kritisch op de invloed van Amerika op de economie van onder meer de Antillen: ‘Enige welvaart, een beetje meer geld, een beetje werkgelegenheid, brengt deze ontwikkeling natuurlijk wel op de Antillen. Maar de winst gaat naar Amerika en het personeel is lang niet allemaal inheems.’¹³⁹ Zoals we zagen, wordt het optreden van Nederland in Suriname wel kritisch onder de loep genomen door Hermans. In zijn houding ten opzichte van de Antillen is hier geen sprake van. Waar hij in het deel over Suriname vooral benadrukt dat de kolonisatie is mislukt, wordt van de Antillen vooral de deplorabele staat van de eilandengroep benadrukt, uitzonderingen zoals het volgende citaat daargelaten: ‘Langs het strand staan de afgebrokkelde stenen muren van ingestorte pakhuizen en andere gebouwen – er is een tijd geweest dat Sint Eustatius de meest welvarende bezitting van de West-Indische Compagnie was en dertigduizend inwoners telde, maar die tijd is meer dan 150 jaar voorbij.’¹⁴⁰

Concluderend: Hermans constateert misstanden en koppelt die weliswaar aan westerse invloeden (de Shell en Amerika), maar niet aan het Nederlandse kolonialisme. Daarmee stelt hij zich weinig kritisch op, in tegenstelling tot hoe hij zich uitlaat over Nederlands kolonialisme in Suriname; daarvan vraagt hij zich zelfs openlijk af of die wel zo geslaagd is en of Nederland niet misschien minder invloed zou moeten hebben.

2.4.2 Thematisering van ras en discriminatie

Over ras en discriminatie spreekt Hermans zich in het deel over de Antillen anders uit dan in het deel over Suriname. Dat heeft te maken met de sociale context: Waar in Suriname ras meer gethematiseerd wordt naar aanleiding van intermenselijke

¹³⁵ ‘Het zijn niet de vroegere koloniale naties die nog altijd de voormalige koloniën uitbuiten, zoals de ontmaskeraars van het neo-kolonialisme ons verzekeren, maar internationale ondernemingen. Het zijn grote maatschappijen zonder vaderland, waarvan de ontwikkelingslanden op leven en dood afhankelijk zijn.’ (Hermans 2008, 461)

¹³⁶ Hermans 2008, 376

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld het volgende citaat: ‘Ik heb te weinig verstand van muziektheorie om uit te kunnen leggen hoe dit komt, maar de melodie van het Wilhelmus blijkt uiterst moeilijk te vertolken te zijn op olievaten. En dat nog wel terwijl de Shell van huis uit een nederlandse onderneming is.’ (458)

¹³⁸ Hermans 2008, 461

¹³⁹ Hermans 2008, 438

¹⁴⁰ Hermans 2008, 450

verhoudingen (althans in de manier waarop Hermans het beschrijft), worden ras en discriminatie op de Antillen meer gethematiseerd op een officiële bijeenkomst, de zogeheten teach-in. Deze is georganiseerd door het Cultureel Centrum Curaçao, ‘wat meer blijkt te durven dan in Suriname en daardoor veel belangrijker is voor de eigen cultuur van het land’.¹⁴¹ Hermans positioneert zich allereerst als luisteraar: ‘Ik heb geen speciale boodschap te brengen. Ik luister liever. Het lijkt me een heel leerzame ervaring.’¹⁴² Op het eerste gezicht lijkt er sprake te zijn van een ‘neutrale’ onderwerpskeuze (Hermans woorden): ‘de functie van de schrijver in de antilliaanse maatschappij’.¹⁴³ Daar zal het echter niet alleen over gaan; de zwarte dichter Guillermo Rosario ‘vindt dat de teach-in onvolledig zou zijn zonder de rassenkwestie ter sprake te brengen’.¹⁴⁴ Hermans betuigt zijn instemming, maar Rosario’s stellingen over de rassenkwestie vindt hij minder goed. Hij gaat daarin zelfs zo ver dat hij zichzelf boven de Antilliaanse schrijver plaatst:

Ik heb Rosario’s mededeling [met de stellingen] letterlijk gekopieerd als specimen van hoe de minder ontwikkelde Antilliaan Nederlands schrijft. De minder ontwikkelde Antilliaan, dat is ook de minder rijke, minder machtige en merendeels donkerdergekleurde Antilliaan, waaruit gedeeltelijk verklaard kan worden dat het Nederlands de officiële taal van de Antillen is.¹⁴⁵

Dit is een behoorlijk heftige stellingname, waarbij hij niet alleen zichzelf boven Rosario plaatst, maar ook de Nederlandse literatuur als geheel boven de Antilliaanse literatuur. Hij laat de Antilliaanse literatuur niet zijn wat ze wil zijn, maar plakt zijn eigen opvattingen over wat goede (Nederlandstalige) literatuur moet zijn op de Antilliaanse literatuur. Hij herkent bij zichzelf niet de neerbuigendheid, maar bij anderen wel: ‘Als gezegd: ook rijke en hooggeplaatste Curaçaoënaars hebben geen minachting voor het Papiaments. Wel wordt er nogal onbarmhartig gelachen om degene die het Nederlands niet beheerst.’¹⁴⁶

Tijdens de teach-in zitten alle rassen door elkaar, ‘niet zo’n alledaags fenomeen op de Antillen, want het gezellig leven vindt er grotendeels in clubs plaats en die zijn strikt gevarieerd naar rang en stand en dus naar ras.’¹⁴⁷ Volgens Hermans is er ‘natuurlijk’ geen ‘openlijke rassendiscriminatie’, maar de groep van blanke protestanten en joden ‘is nog altijd invloedrijk en haar normen worden nog altijd bewust of anders onbewust, geaccepteerd, ook door velen die noch protestants zijn, noch blank.’¹⁴⁸ Is dat minder discutabel dan, wat hij zelf noemt, ‘openlijke rassendiscriminatie’?

De teach-in heeft overduidelijk niet als doel om het over schrijversfuncties te hebben, maar om de rassenkwestie aan de kaak te stellen. In dat kader worden allereerst de termen ‘neger’, ‘nikker’ en ‘kaffer’ besproken. Hermans vindt het ‘aandoenlijk’ om te zien ‘hoe gebrekkig, hoe hulpeloos iemand [Rosario] die zelf onder rassenvooroordelen te lijden

¹⁴¹ Hermans 2008, 395

¹⁴² Hermans 2008, 395

¹⁴³ Hermans 2008, 395

¹⁴⁴ Hermans 2008, 396

¹⁴⁵ Hermans 2008, 397

¹⁴⁶ Hermans 2008, 408

¹⁴⁷ Hermans 2008, 397

¹⁴⁸ Hermans 2008, 397-399

heeft, zijn gedachten daarover formuleert¹⁴⁹ Uit deze bewoordingen blijkt dat Hermans neerkijkt op Rosario, maar tegelijkertijd heeft hij kritiek op Stanley Brown die Rosario volgens hem behandelt ‘als een klein kind, een kind uit zijn klasje’.¹⁵⁰ Hermans bekritiseert dus mensen die openlijk racistische uitspraken doen, maar is zelf ook niet vrij van koloniaal gedachtegoed waarbij hij zichzelf (en de Nederlandse cultuur/literatuur) principieel boven Antilliaanse schrijvers plaatst. In een toegevoegde noot uit 1975 beoordeelt Hermans de roman *Dubbelspel* van Frank Martinus Arion echter als ‘een grootse roman op zichzelf, een zeldzaamheid in de hele Nederlandse literatuur’.¹⁵¹ Hiermee corrigeert Hermans zichzelf; even daarvoor had hij Arion namelijk beschuldigd van plagiaat.¹⁵² Hij corrigeert echter niet zijn uitspraken over Rosario, waaruit geconcludeerd kan worden dat hij daar ook in een later stadium nog achter stond. Niet alleen Antilliaanse schrijvers moeten het overigens ontgelden, ook een leraar Nederlands (afkomstig uit Nederland) doet het in Hermans’ ogen niet goed. Hij vindt hem vooral erg irritant: ‘Niemand in de overwegend anti-Nederlands gezinde zaal luistert met veel geestdrift naar de hogelijk theoretische uiteenzettingen van Van Rossum’.¹⁵³ Hoewel Hermans niet anti-Nederlandsgezind is, moet hij van deze leraar Nederlands ook niet veel hebben. Ook hier geldt dus: Het is al te simpel om Hermans racisme te verwijten als hij negatieve uitspraken doet over Rosario en Arion, omdat witheid en Nederlandsheid voor hem ook niet het een en al zijn. Aan de andere kant is de systematische afwijzing van Antilliaanse literatuur wel aanleiding om ten minste te zeggen dat Hermans stereotyperingen in stand houdt.

Vervolgens komen Sinterklaas en Zwarte Piet aan bod – die discussie speelde toen kennelijk ook al. Hermans krijgt de vraag: ‘Waarom is Sinterklaas nooit zwart en Zwarte Piet nooit wit? Dat is discriminatie!’¹⁵⁴ Hermans formuleert zijn antwoord als volgt, althans in het reisverhaal zegt hij ‘dat de rol van Zwarte Piet helemaal geen oneervolle is: Hij dreigt met in de zak stoppen, maar heeft dat nog nooit gedaan, hij deelt snoepgoed uit, hij imponeert de kinderen minder dan autoritaire Sinterklaas’.¹⁵⁵ Vervolgens wordt hem verweten een bewonderaar van het kolonialisme te zijn, waarop Hermans antwoordt ‘dat hij niets bewondert, maar dat er zonder kolonialisme geen Antillianen zouden bestaan, alleen een paar indianen’.¹⁵⁶ Hij presenteert dit als een vaststaand feit, maar het is natuurlijk niet zo dat Nederland nodig is voor de ontwikkeling van de Antillen. Daar komt nog bij: wie beweert dat ‘indianen’ op een lagere plaats in de rangorde staan dan ‘Antillianen’? Impliciet introduceert Hermans hier het beschavingsideaal, en hoewel hij pretendeert niet koloniaal te denken, doet hij dat wel. Tegelijkertijd staat hij niet kritiekloos tegenover het Sinterklaasfeest: Hoewel hij enerzijds van mening is dat ‘de strijd voor rassengelijkheid misschien wel niet gediend wordt met zulke kleinzerigheden’, vindt hij het anderzijds ‘op zijn minst genomen’ ‘tactloos’ hoe sommige witte Antillianen het Sinterklaasfeest vieren (met veel ‘fanatisme’).¹⁵⁷

¹⁴⁹ Hermans 2008, 399

¹⁵⁰ Hermans 2008, 400

¹⁵¹ Hermans 2008, 406

¹⁵² Hermans 2008, 401

¹⁵³ Hermans 2008, 401

¹⁵⁴ Hermans 2008, 403

¹⁵⁵ Hermans 2008, 403

¹⁵⁶ Hermans 2008, 403

¹⁵⁷ Hermans 2008, 405-406

Overigens laat Hermans zich niet alleen uit over de verhoudingen tussen witte en zwarte Antillianen, maar ook over de verhoudingen in de witte wereld *an sich*. Hij plaatst die in de discussie over de multiculturele samenleving: ‘Philipsburg is gedeeltelijk zwart en gedeeltelijk blank. Behalve in het donker achter de struiken en misschien zelfs in een normaal bed, gaan beide rassen niet op gelijke voet met elkaar om. Dit betekent niet dat alle *blanken* zomaar met elkaar zouden kunnen omgaan.’¹⁵⁸ Wat volgt, is een beschrijving van hoe witte Antillianen uit verschillende dorpen elkaar de maat nemen en uitschelden. Ook de verhouding tussen wit en zwart is niet overal hetzelfde: ‘Een inheemse blanke mevrouw kan het zich permitteren haar dienstmeisje de les te lezen, zelfs uit te schelden. Een geïmporteerde nederlandse mevrouw zal bij het constateren dat de vensterbank niet is afgestoft onmiddellijk te horen krijgen dat de slavernij is afgeschaft en dat mevrouw maar iemand anders moet zoeken.’¹⁵⁹

Tijdens de teach-in vormt Hermans zijn mening in dialoog met andere schrijvers. Hij beoordeelt deze schrijvers weliswaar op hun teksten (die in zijn ogen weinig om het lijf hebben), maar vindt het daarnaast volledig vanzelfsprekend dat de Antilliaanse schrijvers zich bezighouden met allerlei maatschappelijke kwesties. Hij wijst hen niet op de ‘ivoren toren’ van de literatuur, maar waardeert hun engagement en deelt er zelfs in. Hij geeft de schrijvers een stem, vindt hun stem in dit debat op een bepaalde manier belangrijker dan zijn eigen stem – hij is immers gekomen om te luisteren. Dat hij de houding van de Antilliaanse schrijvers positief waardeert, laat zien welke rol Hermans voor de schrijver in gedachten heeft: maatschappelijk betrokken en politiek geëngageerd.

Bij deze bespreking mag niet onvermeld blijven hoe Hermans zich verhoudt tot alles wat hij ‘links’ noemt. Hij wijdt hieraan zelfs een heel hoofdstuk. Hij noemt op wat ‘links’ wil veranderen: ‘De arbeidersklasse moet meer klassebewust worden’, de macht van de geestelijkheid, rijken en grootgrondbezitters moet ingeperkt worden en Nederlands moet niet meer de eerste taal zijn op de Antillen.¹⁶⁰ Hij brengt het op zo’n manier dat het lijkt alsof hij zich op geen enkele manier kan committeren aan de standpunten van ‘links’, maar vraagt zich aan het einde van het hoofdstuk af of er toch niet iets in zit: ‘Hebben de kwade tongen die beweren dat dat nu juist de bedoeling is, ongelijk?’¹⁶¹

Uit deze analyse blijkt opnieuw een ambivalente Hermans. Een Hermans die weliswaar objectief wil zijn, maar dat toch niet is; een Hermans die afstand neemt van nieuwe vormen van kolonialisme, maar niet kritisch is op Nederlands kolonialisme; een Hermans die zich bewust is van zijn eigen taal maar zich desondanks koloniaal uitlaat. In ieder geval spreekt uit deze analyse een grote betrokkenheid van Hermans op de belangrijke discussies op de Antillen: Hij ging er duidelijk niet heen voor een vakantie, maar om kennis te vergaren en die kennis ook weer door te geven.

2.4.3 De toerist Hermans

Dat tematiseert Hermans in zijn reisverhaal dan ook verschillende keren, bijvoorbeeld in het volgende citaat:

¹⁵⁸ Hermans 2008, 439

¹⁵⁹ Hermans 2008, 440

¹⁶⁰ Hermans 2008, 393-394

¹⁶¹ Hermans 2008, 394

Het enorme verschil tussen een reis als deze en een gewone vakantie is dat ik iets te doen heb. Door iets te doen geniet ik meer, omdat mijn vakanties altijd worden vergald door de obsessie dat ik mijn tijd verknoei. Alleen maar de illusie te hebben dat ik iets doe, maakt me het leven lichter. Door iets te doen heb je ook meer te maken met het land waar je bent, dan wanneer je jezelf moet dwingen ook nog andere contacten te maken dan die met hotelportiers en kelners. Ergens te zijn waar de indruk wordt gewekt dat de mensen je nodig hebben, beloont de moeite van het lezen houden ruimschoots. Niet hoeven rond te hangen in hotelkamers en restaurants met op de achtergrond de gedachte: ik zou evengoed ergens anders kunnen zijn en thuis verveel ik me niet.¹⁶²

Opvallend: in Suriname klaagde Hermans nog over het feit dat hij niet echt vakantie had, hier op de Antillen lijkt hij juist dat wel prima te vinden. Wellicht heeft dat te maken met het feit dat hij op de Antillen meer als schrijver erkend wordt, dat het hier volgens hem beter geregeld is en dat hij meer aansluiting vindt bij andere schrijvers. Hermans positioneert zich echter niet alleen als hardwerkende schrijver, maar ook als genietende toerist. Zo waardeert hij het Flamboyant Beach Hotel in Willemstad om zijn 'comfort en rust', hoewel hij ook de nadelen van 'het geijkte' onderkent: 'privéstrand, apart zwembad, sauna, enzovoorts'.¹⁶³ Hij laat ook zien dat hij toerist is in de manier waarop hij met uitstervende verschijnselen, zoals het bespelen van de bentà, omgaat: 'Iets wat me enorm ergert is dat deze 87-jarige man de enige en laatste bespeler van dit instrument is. Waarom moeten zulke dingen uitsterven?'¹⁶⁴

Muziekinstrumenten spreken voor Hermans sowieso tot de verbeelding. Over 'lang geleden door zeer primitieve instrumentenmakers gemaakte trommels' zegt hij dat het 'vreemdste is dat de muzikanten na het spelen van elk nummer een paar kranten in brand steken om de trommels daar als het ware boven te roosteren'.¹⁶⁵ Hij is door kenners verzekerd dat dit beter is voor het geluid, maar zijn 'ongeoefende oren' horen het verschil niet.¹⁶⁶ In de passage komt Hermans op twee manieren naar voren. Aan de ene kant is hij degene die de bevreemding die inheemse muziekinstrumenten oproept woorden geeft en zo het anders-zijn thematiseert. Aan de andere kant verabsoluteert Hermans zijn eigen blik (of in dit geval zijn eigen gehoor) niet, maar noemt hij zijn oren 'ongeoefend'. Op deze manier probeert hij zowel aan zijn eigen gevoel recht te doen als aan de 'primitieve' muziekinstrumenten. Ook hier spreekt de ambivalentie uit die we al vaker tegenkwamen.

2.4.4 Hermans en de relatie tot zijn eigen schrijverschap en andere schrijvers

Al van meet af aan is het duidelijk: op de Antillen zijn ze blijer met en beter voorbereid op de komst van Hermans. Dat hangt wellicht samen met het gegeven dat Cola Debrot, die

¹⁶² Hermans 2008, 417

¹⁶³ Hermans 2008, 112-113. Over het hotel op Bonaire geeft Hermans een soortgelijke omschrijving: 'Geen casino. Eigen strandje. Rustige mensen in badpak. Zeilscheepjes. Je zou je niets beters kunnen wensen. We krijgen een houten huisje voor ons alleen, met een voorkamertje, een slaapkamertje, air conditioner en douchecel.' (419-421)

¹⁶⁴ Hermans 2008, 389

¹⁶⁵ Hermans 2008, 431

¹⁶⁶ Hermans 2008, 431

op dat moment gouverneur van de Nederlandse Antillen is, een goede bekende is van Hermans. Deze laatste omschrijft de conversaties met Debrot als ‘een vorm van literatuur en Debrot is van alle nederlandse schrijvers daarin werkelijk de grootste’.¹⁶⁷ Op Curaçao wordt Hermans officieel ontvangen door de gouverneur. Bij deze ontvangst zijn werkelijk alle ‘curaçaose schrijvers, schilders en andere kunstenaars, pers, radio en TV ter verwelkoming aanwezig’.¹⁶⁸ Dat streelt Hermans zeer, zozeer zelfs dat hij allerlei beloftes doet voor de volgende dagen, die dan ook gevuld zijn met interviews, bezoeken en dergelijke. Alle beloften komt hij na, ‘eerlijk als goud, omdat het zulke mensen waren’.¹⁶⁹ Aardige mensen of niet, iets van kritiek moet wel gegeven worden op de Antilliaanse literatuur, zoals ik hierboven al noemde. Een voorbeeld: Als een toast wordt uitgebracht op eilandraadslid Lopes met een gedichtje, schrijft Hermans: ‘Ik weet zo precies wat hij gezegd heeft, omdat de tekst later, op een papiertje getikt, is uitgedeeld met het opschrift ‘Original Toast’. Wenk: als op de Antillen een stukje literatuur voorzien wordt van de kenschetsing ‘original’, is het bijna altijd onoorspronkelijk.’¹⁷⁰

Is de agenda van Hermans op Curaçao vol bezet, op Aruba hoeft hij geen lezingen te geven en dat vindt hij geen probleem: ‘Weinig spraakzaam als ik van nature ben, vind ik dat uitstekend en nog uitstekender wordt het, wanneer blijkt dat de arubaanse voorlichtingendienst gaarne bereid is ons een dagje te ontvangen om ons de bezienswaardigheden te laten kijken.’¹⁷¹ Het ‘weinig spraakzaam als ik van nature ben’-motief komt vaker terug. Hermans stelt zich op als schrijver, ‘die spreekt bij gebrek aan beter’.¹⁷² Hij vindt wat hij zegt ‘nauwelijks de moeite waard opgeschreven te worden’. Wat hij schrijft is echter uiterst belangrijk, maar daarmee ook weer ongeschikt om uitgesproken te worden:

Daarentegen is wat opgeschreven staat, niet geschikt te worden voorgelezen in een zaal. Als ik schrijf doe ik mijn best iets te beweren dat nog niet eerder is beweerd, of tenminste weg te laten wat bij honderd anderen ook te vinden is. De ervaring leert dat zo’n geschrift, voorgelezen, totaal ongeschikt is door te dringen tot een gehoor. Zonneklaar blijkt dit als je naderhand leest wat de kranten ervan navertellen.¹⁷³

In dit citaat is Hermans overduidelijk de schrijver, de schrijver die de mensen nieuwe dingen wil bijbrengen. Spreken is voor hem inferieur aan schrijven. Als hij spreekt, praat hij uit zijn hoofd, zegt hij geen dingen die hij op die manier zou opschrijven. Het fijnste vindt hij het om vragen te beantwoorden.¹⁷⁴ Hier positioneert Hermans zich als iemand die graag de interactie met zijn publiek aangaat. Daarbij vindt hij het belangrijk dat het publiek zijn verhaal interessant vindt, maar dat weet hij onderhand wel: ‘Langzamerhand heb ik zo veel lezingen gehouden, dat ik ongeveer weet naar welke onderwerpen met het

¹⁶⁷ Hermans 2008, 384

¹⁶⁸ Hermans 2008, 388

¹⁶⁹ Hermans 2008, 389

¹⁷⁰ Hermans 2008, 450-451

¹⁷¹ Hermans 2008, 410

¹⁷² Hermans 2008, 415

¹⁷³ Hermans 2008, 415

¹⁷⁴ Hermans 2008, 415

meeste genoeg wordt geluisterd.¹⁷⁵ Hermans stelt zichzelf hier op als spreker met kennis van zaken en van publiek. Tegelijkertijd is spreken voor hem nog steeds minder belangrijk dan schrijven. Uiteindelijk moet wat hij schrijft serieus genomen worden. Hiermee doet hij indirect een appel op de lezer: Hij schrijft op wat écht relevant is, en wil dat de lezer dit met hem eens is. Hiermee positioneert hij zich als een ware autoriteit.

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk had ik aandacht voor de autorepresentatie van Hermans in *De laatste resten tropisch Nederland*. Om hier iets over te kunnen zeggen, heb ik uitspraken in vier categorieën besproken: Hermans' kijk op het Nederlandse kolonialisme, de thematisering van ras en discriminatie, Hermans als toerist en Hermans in relatie tot andere schrijvers en zijn eigen auteurschap. De laatste categorie is het meest direct verbonden aan autonomie en autoriteit, maar ook de andere categorieën kunnen daar iets over zeggen. In deze paragraaf reflecteer ik daar kort op.

Dat Hermans zich expliciet uitlaat over het Nederlandse kolonialisme, laat zien dat hij een maatschappelijk en politiek betrokken auteur wil zijn. Zijn houding toont een zekere ambivalentie: Enerzijds beseft hij dat Suriname niet op een oordeel van hem zit te wachten, anderzijds is hij duidelijk over de kolonisatie, die in zijn ogen mislukt is. Daarmee is hij kritisch op de houding en positie van Nederland. In het belangrijke laatste hoofdstuk, 'Utopie', dat onder andere reflecteert op de stakingen van 30 mei 1969, relativeert Hermans het Nederlandse kolonialisme. Hij wijst de Shell (en andere internationale ondernemingen) aan als oorzaak. Dat Hermans zich positioneert als een betrokken schrijver, betekent verschillende dingen. Allereerst betekent het dat hij zich niet wil verschansen in een ivoren toren, los van de maatschappij. Daarnaast betekent het dat uit het reisverhaal een fundamentele openheid spreekt. Anders dan in zijn romans is er ruimte voor kritiek en voor meningen van anderen. Hermans is in *De laatste resten tropisch Nederland* niet degene die altijd gelijk heeft. Autonomie functioneert in dit reisverhaal dan ook niet als een vrijplaats voor de literatuur waar volgens de auteur geen ruimte is voor kritiek.

In zijn denken over ras en discriminatie kan Hermans niet ontsnappen aan het koloniale systeem waarin hij zich bevindt, hoezeer hij ook zijn best doet. Zo weet hij dat de term 'Bosneger' voor sommige mensen onprettig is, maar gebruikt hij die toch. Aan de andere kant: Wanneer hij zich realiseert dat het vieren van het Sinterklaasfeest door vele Antillianen niet gewaardeerd wordt, zegt hij dat we er dan maar beter mee kunnen stoppen. Hermans ontkomt er zelf niet aan koloniaal te denken, maar bekritiseert tegelijkertijd mensen die openlijk racistische uitspraken doen. In die zin is *De laatste resten* een typisch *koloniaal* reisverhaal, maar is het ook een *postkoloniaal* reisverhaal met een kritisch potentieel.

Ook uit Hermans' houding als toerist spreken verschillende dingen. Enerzijds zet hij zich af tegen massatoeristen, waarmee hij zichzelf buiten en eigenlijk boven de massa zet. Dit draagt bij aan zijn posture: De grote groep toeristen is slecht; hij is – ook al is hij toerist – goed. Dat komt omdat hij in het land is om mensen te leren kennen, om kennis op te doen en die kennis ook weer door te geven. Anderzijds geniet hij zelf ook van de geriefelijkheden die ook andere toeristen ten deel vallen, en benoemt hij dit met zoveel

¹⁷⁵ Hermans 2008, 415

woorden. Opvallend is dat Hermans zijn vrouw grotendeels buiten beschouwing laat. Dit is opmerkelijk, omdat zij afkomstig is uit Suriname en Hermans wellicht een helpende hand zou kunnen bieden bij de duiding. Daar lezen we echter niets over. Hermans is als toerist alleen op de wereld. Eigenlijk ziet hij zichzelf niet eens als toerist: Hij moet werken! Daarmee positioneert hij zich als een auteur die zijn werk zeer serieus neemt. Tegelijkertijd ironiseert hij zijn rol als cultuurdrager en -brenger. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat STICUSA zijn reis slecht heeft geregeld, maar ook met zijn mening over de Surinaamse en Antilliaanse literatuur. Hij ziet zichzelf weliswaar als een volwassen schrijver, terwijl (vooral) Surinaamse schrijvers dat (nog) niet zijn, maar hecht daarnaast aan een zelfstandigheid van de Surinaamse en Antilliaanse literatuur.

In het algemeen claimt Hermans autoriteit door zich te positioneren als kenner op allerlei gebied. Hij presenteert 'feiten' vaak zonder argumenten. Veel discussie is niet mogelijk: We moeten het doen met de door hem verstrekte gegevens. Autoriteit wordt in *De laatste resten* vormgegeven door een soort onaantastbaarheid, die in geen geval een ivoren toren is. Hermans beweegt zich in een beladen politiek-maatschappelijke situatie en geeft zijn mening vorm in het contact met anderen (wat niet betekent dat hij de inbreng van die ander heel serieus neemt). Autoriteit wordt in *De laatste resten* op een heel andere manier vormgegeven dan in bijvoorbeeld (het proces rondom) *Ik heb altijd gelijk*. Hermans doet in het reisverslag geen beroep op de vrijplaats van de autonome literatuur. Tegelijkertijd creëert hij voor zichzelf wel een ruimte om als auteur te zeggen wat hij wil, en dat is door zich te presenteren als autoriteit. Dat doet hij op sterk retorische manier: Juist door te zeggen dat zijn mening ondergeschikt is, gaan we hem sympathiek vinden. Dat hij dan even daarna tóch zijn mening (impliciet) geeft, valt dan minder op. Tegelijkertijd doet hij dat wel, en daarmee is zijn reisverslag even 'subjectief' als 'representatief'.

3. Heterorepresentatie

3.1 Inleiding

Het posture van een schrijver wordt volgens Meizoz niet alleen gevormd door de zelfrepresentatie van de auteur, maar ook door de heterorepresentatie van die auteur door anderen. Iedereen kan een heterorepresentant zijn: een recensent, een andere auteur, een willekeurige lezer, een televisiepresentator, etc. Dit maakt dat heterorepresentatie in principe oneindig en in die zin ook lastig af te bakenen. Ook voor het debat over Hermans' autonomie is het van belang om zowel de auto- als de heterorepresentatie mee te wegen. Aan de ene kant is daar de auteur die uitspraken doet over zijn auteurschap, maar deze kunnen niet dienen als onderbouwing van zijn autoriteit als ze niet serieus genomen worden. Zo beriep Hermans zich in het *Ik heb altijd gelijk*-proces op de autonomie van de literatuur, maar als deze claim door de rechtbank niet was goedgekeurd, had hij daar niets aan gehad (of juist wel, maar in ieder geval had zijn posture er heel anders uitgezien). De kracht van de autorepresentatie wordt dus medegevormd door de heterorepresentatie. Door deze in de casus van *De laatste resten* te analyseren, wordt duidelijk hoe serieus Hermans' politieke engagement genomen werd en hoe zijn rol als schrijver in het politieke debat werd gezien.

In dit hoofdstuk ga ik dieper in op de heterorepresentatie. Daarvoor baseer ik me op twee soorten bronnen: contemporaine en niet-contemporaine bronnen. Bij de contemporaine bronnen gaat het om vijftien recensies die gepubliceerd zijn na de verschijning van *De laatste resten tropisch Nederland*. Bij de niet-contemporaine bronnen gaat het om de vraag hoe *De laatste resten tropisch Nederland* in de literatuurgeschiedenis terechtgekomen is. Ook komen hier enkele andere bronnen aan de orde die het reisverslag behandelen. Ondanks het feit dat het reisverslag na verschijning uitgebreid werd gerecenseerd, lijkt het in de literatuurgeschiedenis goeddeels in de vergetelheid te zijn geraakt. Mijns inziens onterecht: Hermans is een serieuze stem in het debat over Nederlands kolonialisme (dat hij zo werd gezien blijkt onder meer uit de recensies) en mag dan ook de plaats krijgen die hem toekomt. Samen vormen de contemporaine en niet-contemporaine bronnen de heterorepresentatie, die op haar beurt samen met de autorepresentatie het posture van de Hermans van *De laatste resten tropisch Nederland*. Door dit posture te analyseren, wordt duidelijk hoe onze opvattingen over autonomie veranderen als we een postkoloniaal reisverslag en zijn receptie analyseren.

3.2 Heterorepresentatie in recensies

De laatste resten tropisch Nederland is van het najaar van 1969 tot het voorjaar van 1970 ten minste vijftien keer gerecenseerd.¹⁷⁶ Soms werd in de recensie tegelijkertijd Hermans' *Fotobiografie* besproken die ook in 1969 verscheen. Recensenten doen over (het auteurschap van) Hermans uitspraken die in drie categorieën uiteenvallen: zijn toon, zijn al dan niet objectieve houding (die vaak in verband gebracht wordt met zijn blik op

¹⁷⁶ Dit is gebaseerd op de gegevens van LiteRom, voor het laatst geraadpleegd op 18 juni 2019.

kolonialisme) en zijn schrijverschap in het algemeen. Deze categorieën analyseer ik hieronder. Ik sluit af met een synthese.

3.2.1 Heterorepresentatie in recensies: Hermans' toon

De recensenten zijn het er met elkaar over eens: Hermans is op en over de Antillen heel wat vriendelijker dan in en over Suriname. Bep Vuyk vat het in haar recensie (getiteld 'Een knorrige Hermans in tropisch Nederland') als volgt samen: 'Het gedeelte over Suriname is bepaald knorrig, dat over de Antillen overwegend lichtvoetig en badinerend geschreven.'¹⁷⁷ Ook Kees Fens constateert dat de eerste hoofdstukken pittig geschreven zijn, met name wanneer Hermans het heeft over de STICUSA: 'Wie tot de meestal zeer vriendelijke Hermans van de rest van het boek wil komen, moet over een stukje grotesk gebogen prikkeldraad heen.'¹⁷⁸ De recensent Poll geeft blijk van begrip voor Hermans houding: 'Uit de rest van het reisverslag blijkt, dat de klacht niet onrechtvaardig zuur is uitgevallen: keer op keer klopt er iets niet met de voorbereiding, of is die zelfs geheel achterwege gebleven (...).'¹⁷⁹ Hij signaleert dus Hermans' chagrijn, maar duidt dit niet per se negatief, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Van 't Veer. Die gaat in zijn recensie ('Met Willem Frederik Nurks in de West') zelfs zover om Hermans te koppelen aan Hildebrands Neef Nurks: 'Het [boek] bevat de reis van Neef Nurks, het Onaangename Mens in de Haarlemmerhout, naar de Hout van Suriname en de Antillen.'¹⁸⁰ Dat klinkt niet bepaald positief, maar tegelijkertijd brengt die vergelijking met neef Nurks ook positieve eigenschappen met zich mee voor Hermans: 'Hij is sarcastisch, hatelijk, lichtgeraakt, dat is waar. Maar evenals de Neef van Hildebrand is hij "in de grond een goede jongen", sentimenteel en begaan met het moeilijk lot van Surinamers en Antillianen.'¹⁸¹ Roggeman vergelijkt Hermans reisverslag met dat van Harry Mulisch over zijn reis naar Cuba. In tegenstelling tot Mulisch is Hermans' verslag 'nuchter en schijnbaar onbewogen'.¹⁸² Dat klinkt positief, en ook Noordzij is blij met Hermans' toon: 'nuchter, scherpzinnig, rustig, objectief, niet klagerig en licht ironisch'.¹⁸³ Kelk noemt Hermans 'allerbeminlijkst'¹⁸⁴ en rept zelfs met geen woord over Hermans 'klaagzangen' aan het begin van het boek. Wam de Moor heeft het daar wel expliciet over en duidt ze als volgt: 'De opmerkingen zelf zijn niet leuk, maar de reeks groeit uit tot het goedmoedig gesakker waar je op den duur alleen

¹⁷⁷ Vuyk, *Nieuwe Rotterdamse courant*, 29 november 1969. Over de eerste hoofdstukken schrijft zij (meer specifiek): 'In het eerste hoofdstuk wordt de lezer uitvoerig en niet onamusant over de inactiviteit en de onbekwaamheid van de "zwaar betaalde doctorandussen" van dit instituut op de hoogte gebracht. Te pas en te onpas komt hij daar in het verslag van zijn tiendaags verblijf in Suriname op terug. Tot vervelens toe.'

¹⁷⁸ Fens, *de Volkskrant*, 25 oktober 1969. Fens legt zelfs de verbinding met *Mandarijnen op zwavelzuur*: 'In stijl herinnert de eerste paragraaf aan stukken uit *Mandarijnen op zwavelzuur* of uit *Het sadistische universum* (...).' Ook een recensent die zichzelf W.B.P. noemt legt deze verbinding: 'Dit voorval vindt plaats op Bonaire maar is illustratief voor de manier waarop Hermans helemaal op de *Mandarijnen op zwavelzuur*-toer met dit soort organisaties afrekent.' (Utrechts Nieuwsblad, 22 november 1969).

¹⁷⁹ Poll, *Algemeen Handelsblad*, 4 oktober 1969

¹⁸⁰ Van 't Veer, *Het Vrije Volk*, 11 oktober 1969

¹⁸¹ Van 't Veer, *Het Vrije Volk*, 11 oktober 1969

¹⁸² Roggeman, *Het Laatste Nieuws*, 16 april 1970

¹⁸³ Noordzij, *De Telegraaf*, 4 oktober 1969

¹⁸⁴ Kelk, *De Amsterdammer*, 20 december 1969

maar om kunt lachen.¹⁸⁵ De Moor herkent dus de manier waarop Hermans de situatie ironiseert. Toch voelt hij de behoefte om het voor hem op te nemen: ‘privé blijkt Willem Frederik Hermans helemaal niet de izegrim waarvoor veel mensen die in Mandarijnen op zwavelzuur de hyperbool als stijfgeuur, niet incalculeren, hem houden.’¹⁸⁶

Concluderend: De recensenten vinden de eerste hoofdstukken taai vanwege Hermans’ toon, maar vinden het wel de moeite waard om daar doorheen te bijten. Na die eerste zure hoofdstukken komen namelijk tal van zoete. Hermans’ sarcasme en geklaag vindt men wel irritant, maar ook begrijpelijk. Hermans wordt in de recensies opgevoerd als iemand met twee kanten: iemand die enerzijds lichtgeraakt en knorrig is, maar tegelijkertijd ‘allerbeminnelijkst’ en nuchter. Over het algemeen wordt Hermans positief beoordeeld, wat bijdraagt aan zijn posture van de vriendelijke, toegankelijke schrijver die hij in *De laatste resten* wil zijn.

3.2.2 Heterorepresentatie in recensies: Hermans’ objectiviteit

Zijn de recensenten het over Hermans’ toon redelijk met elkaar eens, over de objectiviteit van zijn houding en daarmee samenhangend zijn blik op kolonialisme en het waarheidsgehalte van het reisverslag zijn ze dat veel minder. Aan de ene kant van het spectrum staat Paardenkooper, die Hermans’ reisverslag omschrijft als een ‘vreemde knieval voor het koloniaal establishment’.¹⁸⁷ Een van zijn argumenten hiervoor is ‘het aplomb waarmee een aantal visies gegeven wordt zonder enig argument of een bepaalde zegsman’.¹⁸⁸ Blijkbaar ziet Paardenkooper Hermans bepaald niet als een autoriteit die de waarheid in pacht heeft. Kelk ziet hem wel zo en staat daarmee aan de andere kant van het spectrum. Hij vindt de manier waarop Hermans verslag doet van zijn reis overtuigend. Zo beschrijft Hermans volgens Kelk Paramaribo ‘tot in de details’, kan hij ‘door zijn vakwetenschap’ veel nuttige informatie verschaffen, geeft hij ‘een levendig beeld van de bestaande opposities’ in Paramaribo en somt hij de koopwaar in Willemstad ‘getrouw’ op.¹⁸⁹ De niet bij name genoemde recensent van *Het Binnenhof* deelt de mening van Kelk en ziet Hermans als een betrouwbare verslaggever. *De laatste resten tropisch Nederland* is volgens hem ‘in feite journalistiek en als zodanig niet eens zo schitterend, daarvoor geeft hij te weinig algemene informatie. De informatie die hij geeft, is echter altijd terzake en hij merkt dingen op, die een ander wellicht niet had opgemerkt of – wat op hetzelfde neerkomt – niet op de juiste waarde geschat.’¹⁹⁰ Hij ziet *De laatste resten* als literatuur: ‘Misschien laat hij het niet zo duidelijk merken, maar in zijn boek is méér dan een hoofdstuk aan te treffen, waarin men een spoor van ingetoomde lyriek dat zich verheft, tot een hoog literair niveau kan ontdekken.’¹⁹¹ Opvallend hieraan vind ik dat Berkhof signaleert dat *De laatste resten* onmiskenbaar literaire elementen bevat, maar dat hij deze niet verbindt aan de subjectiviteit (en daarmee fictionaliteit) die literatuur

¹⁸⁵ De Moor, *De Tijd*, 4 oktober 1969

¹⁸⁶ De Moor, *De Tijd*, 4 oktober 1969

¹⁸⁷ Paardenkooper, *Erbij*, 14 februari 1970

¹⁸⁸ Paardenkooper, *Erbij*, 14 februari 1970. Hij geeft enkele voorbeelden: het gegeven dat Nederland het niet meer goed zou kunnen doen voor de Surinamers en de in Paardenkoopers te eenzijdige beschrijving van de Bosnegers.

¹⁸⁹ Kelk, *De Amsterdammer*, 20 december 1969

¹⁹⁰ -, *Het Binnenhof*, 8 november 1969

¹⁹¹ Berkhof, *Het Parool*, 7 november 1969

noodzakelijkerwijs met zich meebrengt. Wel is hij van mening dat Hermans geen afgerond geheel mee naar huis heeft genomen, maar dat de lezer wordt uitgenodigd om verder na te denken en discussiëren over de koloniën. Net als Kelk, Berkhout en de recensent van *Het Binnenhof* is Noordzij ervan overtuigd dat Hermans een realistisch beeld schetst van Suriname en de Antillen.¹⁹²

Andere recensenten zien het wat genuanceerder: Hermans probeert weliswaar objectief te zien, maar ontkomt er niet aan om impliciet of expliciet zijn eigen mening te geven. Zo schrijft Roggeman in zijn recensie dat Hermans in ‘zuiver informatieve hoofdstukken als “Aluminium” en “Suiker”’ allerlei gegevens ‘gewoon droog wetenschappelijk’ heeft genoteerd. Hij engageert zich niet, en ten opzichte van ‘de plaatselijke intellectuelen en de sociaal bewogen agitatoren blijft hij koel en zakelijk’. Hij ‘noteert nauwkeurig, maar neemt nooit stelling’. Voor de stellingname is volgens Roggeman pas ruimte in het laatste hoofdstuk.¹⁹³ Ook Vuyk neemt een dergelijke tussenpositie in. Ze signaleert dat Hermans geen partij heeft willen kiezen, maar daar ook niet aan ontkomt. Ze heeft als bezwaar tegen Hermans’ methode dat hij te veel observeert als wetenschapper en te weinig als mens: ‘Een menselijke samenleving kan men echter niet met een microscoop benaderen.’ Hermans merkt allerlei verschijnselen op (bijvoorbeeld de rassendiscriminatie en de gespleten Caraïbische maatschappij), ‘maar niet de menselijke tragedie erachter’.¹⁹⁴ Vuyk twijfelt niet aan het waarheidsgehalte van Hermans’ reisverslag, maar vindt zijn beschrijving op zijn minst eenzijdig met weinig oog voor de menselijke kant van het verhaal. Waar sommigen Hermans prijzen om zijn (vermeende) objectiviteit, doet zij dat juist niet.

Van Santfoort prijst in zijn recensie Hermans vanwege zijn vooruitziende blik: ‘We hebben zo pas via pers en t.v. de afgang meegemaakt van Jopie Pengel, tot voor kort minister-president van Suriname. Hermans laat hem in zijn boek net wat eerder al volledig afgaan.’¹⁹⁵ W.P.B. vindt de reis van Hermans om die reden echter gedateerd: ‘wie nu Hermans’ politieke meningen leest, en die vergelijkt met de recente verkiezingsuitslagen, kan rustig een kwart van het boek overslaan.’¹⁹⁶ Tegelijkertijd is het boek wel de moeite van het lezen waard, ‘al was het alleen maar, omdat het weer eens iets anders is dan een regeringsuitzending’.¹⁹⁷ Uit deze citaten blijkt dat W.B.P. *De laatste resten* beoordeelt op politieke relevantie, waarmee hij laat zien dat hij het reisverslag een

¹⁹² Hermans kon volgens haar zelfs Suriname ‘als scherp waarnemer land, volk, problematiek geheel [...] doorgronden’. Ze concludeert: ‘Wat een bof, wat een overzeese wereld, wat een boek, wat een schrijver!’ (Noordzij, *De Telegraaf*, 4 oktober 1969). Ook Van den Berg is deze mening toegedaan, maar heeft wel een kritische noot. Hij merkt ironisch op: ‘Hermans was er een week, dus die wist het helemaal.’ Van den Berg trekt de waarnemingen niet in twijfel, maar vindt Hermans wat te pedant overkomen naar zijn smaak.

¹⁹³ Voor de voorgaande citaten: Roggeman, *Het Laatste Nieuws*, 16 april 1970

¹⁹⁴ Vuyk, *Nieuwe Rotterdamse courant*, 29 november 1969. Zie bijvoorbeeld ook het volgende citaat: ‘Hij heeft geen partij willen kiezen – daarvoor is hij niet gekomen – en toch ontkomt hij er niet helemaal aan. Hij is niet politiek geëngageerd, wat in een politiek geladen situatie ook nadelen kan hebben. Hij merkt daardoor de explosieve politieke geladenheid niet op.’ En over de teach-in: ‘Een onthullende en zonder enige twijfel waarheidsgetrouwe weergave van die bijeenkomst, geschreven in de toon van lichte geamuseerdheid. Gruwelijk! A Caribbean Tragedy voor het voetlicht gebracht als Human Comedy.’

¹⁹⁵ Van Santfoort, *De Nieuwe Linie*, 22 november 1969

¹⁹⁶ W.P.B., *Utrechts Nieuwsblad*, 22 november 1969

¹⁹⁷ W.P.B., *Utrechts Nieuwsblad*, 22 november 1969

serieuze stem wil laten zien in het debat over kolonialisme. Evenals W.P.B. signaleert Jaap Joppe dat Hermans niet altijd objectief is, hoewel hij dat wel pretendeert te zijn.¹⁹⁸ Opvallend genoeg verbindt Joppe dit aan Hermans' schrijverschap. Volgens hem bestaat er een verschil tussen een creatief schrijver en een ervaren journalist. Waar een journalist objectief kan zijn, kan een schrijver dat niet zijn: 'De creatieve schrijver op reis ziet anders dan de reisredacteur of een ervaren journalist, de nieuwe wereld à travers d'un tempérament, door heel subjectieve ogen.'¹⁹⁹ Dat vindt Joppe overigens niet bezwaarlijk, maar hij wil wel dat de lezer zich daarvan bewust is: 'De laatste resten tropisch Nederland is een verslag niet van Hermans in de West, maar van de West in Hermans.'²⁰⁰

In tegenstelling tot Joppe is Fens van mening dat Hermans de reis onbevangen is aangegaan: 'Hermans is niet op reis gegaan met een koffer vol vooroordelen over neokolonialisme, ontwikkelingshulp of progressieve slogans.'²⁰¹ Hij vindt dat Hermans' reisverslag een principiële openheid biedt: 'Hermans pretendeert ook niet, na zijn korte bezoek, alles te weten en voor dat alles nog oplossingen ook. Hij is een waarnemer, geeft meer feiten dan meningen en als hij de laatste geeft, zijn het vooral eigen meningen.'²⁰² Het reisverslag is dan ook vooral een bron van informatie: 'De stukken laten zich het best kwalificeren als heel goede persoonlijke journalistiek, waarin in weinig woorden heel veel informatie gegeven wordt.'²⁰³ En: 'Vermoedelijk zal alleen degene die meteen begint te knarsetanden als het woord "geëngageerd" in een tekst ontbreekt, het boek zonder plezier lezen. Ieder ander zal zich waarschijnlijk geen ogenblik vervelen, want ook als reisverslaggever is Hermans een uitstekend en levendig prozaïst, die scherp kijkt en het geziene ook scherp weet te verwoorden.'²⁰⁴ Fens doet hier de suggestie dat Hermans zich in zijn reisverslag niet engageert, maar louter een prozaïst is 'die scherp kijkt'. Hoewel hij subjectiviteit in de tekst herkent (als hij meningen geeft, 'zijn het vooral eigen meningen'), verbindt hij hier niet de conclusie aan dat er in de tekst sprake is van engagement.

Hoe verschillend de recensenten ook denken over de waarheidsgetrouwheid van Hermans' reisbeschrijving, de relevantie voor de politieke discussie over (neo)kolonialisme wordt breed gezien. Men is overtuigd van de politieke zeggingskracht van *De laatste resten*, hoewel men die verschillend invult. Sommige recensenten herkennen subjectieve elementen in de tekst, terwijl andere recensenten de tekst een absolute objectiviteit toekennen. Dit hangt ook samen met de waardering van Hermans' auteurschap.

3.2.3 Heterorepresentatie: Hermans' schrijverschap

Uitspraken over Hermans' auteurschap zijn hierboven ook al zijdelings aan bod gekomen. Vanwege de thematiek van deze studie ga ik er in deze paragraaf echter nog dieper op in. Zoals we al zagen, verbindt Joppe *De laatste resten tropisch Nederland* expliciet aan het auteurschap van Hermans, de creatieve auteur en noemt Hermans 'een van onze grootste

¹⁹⁸ W.B.P., *Utrechts Nieuwsblad*, 22 november 1969: 'In grote trekken kan gesteld worden, dat Hermans een oprechte poging heeft gedaan, niet al te veel te oordelen en een licht ironisch, geamuseerd verslag te schrijven. Dat hem dit niet altijd lukt, zal voor wie zijn ongemakkelijke beschouwingen een beetje kent, niet verbazingwekkend zijn.'

¹⁹⁹ Joppe, *Rotterdams Nieuwsblad*, 1 november 1969

²⁰⁰ Joppe, *Rotterdams Nieuwsblad*, 1 november 1969

²⁰¹ Fens, *de Volkskrant*, 25 oktober 1969

²⁰² Fens, *de Volkskrant*, 25 oktober 1969

²⁰³ Fens, *de Volkskrant*, 25 oktober 1969

²⁰⁴ Fens, *de Volkskrant*, 25 oktober 1969

en tevens stekeligste auteurs'.²⁰⁵ Hij beoordeelt het reisverslag ook op die merites: als literatuur, met daarbij veel aandacht voor de subjectieve ervaring. Ook Kelk erkent in zijn recensie de hoge literaire status van *De laatste resten*, maar heeft daarbij geen aandacht voor Hermans' subjectieve ervaring: Hij maakt de tekst tot een objectieve beschrijving van de overzeese koloniën. Blijkbaar kan dat samengaan met literatuur. Roggeman omschrijft Hermans in de eerste zin van zijn recensie als volgt: 'Willem Frederik Hermans, door velen beschouwd als de grootste Nederlandse schrijver van deze tijd, bezocht vorig jaar overzeese gebieden Suriname en de Antillen.'²⁰⁶ Dat Roggeman Hermans ook ziet als een grote schrijver en dat *De laatste resten* daar geen afbreuk aan gedaan heeft, blijkt uit alle positieve kwalificaties die hij geeft over het reisverslag: 'vriendelijker', 'boeiende', 'milde', 'nauwkeurig', 'neemt nooit stelling', etc.²⁰⁷

De recensent die het openlijkst kritisch is op Hermans' schrijverschap, is Paardenkooper. Zoals we al zagen, is hij sowieso niet te spreken over het reisverhaal. Paardenkooper betreurt de 'nieuwe wegen' die Hermans inslaat. Waar hij zichzelf omschrijft als 'bewonderaar van deze grote romanschrijver', is hij kritisch op de *Fotobiografie* en *De laatste resten tropisch Nederland*. Over de *Fotobiografie* zegt hij dat het een 'uitwas' is 'naar de kant van de literatuurbeschouwers die menen dat alle biografische gegevens van een auteur bij de beoordeling van het werk betrokken moeten worden'.²⁰⁸ Over *De laatste resten* verwijt hij Hermans dat hij geen benul heeft van de vereisten die het reisverslag-genre met zich mee brengt: 'Zijn bevindingen heeft hij in zijn laatste boek neergelegd en daarmee bewezen dat hij ten eerste bepaald geen idee heeft van de reisbrief, -schets of het reisverslag'.²⁰⁹ Het is of Paardenkooper wil zeggen: Schoenmaker, blij bij je leest. Die leest is het romanschrijven en daarmee het autonome schrijverschap. Daarnaast verwijt Paardenkooper Hermans opportunisme, onzuivere economische belangen: 'Ik denk niet dat die vereniging [STICUSA] veel plezier aan het boek van Hermans beleeft, gezien de wijze waarop hij deze en haar vertegenwoordiger beschrijft, maar dat komt misschien omdat Hermans er op zijn reis financieel nogal bij inschoot en nu een en ander probeert terug te krijgen d.m.v. zijn boekje'.²¹⁰ Ook de houding van Hermans ten opzichte van andere schrijvers wordt door Paardenkooper niet gewaardeerd: 'Maar als Hermans, zich noemende "prominent Nederlands schrijver" n.a.v. een televisieuitzending in Paramaribo spreekt over "de gedichten van ene Huub Oosterhuis" dan neem ik hem dat wel kwalijk en dan verzoek ik hem zich eerst met de Nederlandse literatuur bezig te houden alvorens ons in te wijden in de wondere werken van zijn geliefde auteurs'.²¹¹ Paardenkooper kan niet anders dan afsluiten met: 'Ik kan alleen maar zeggen dat ik "De laatste resten etc." een geweldige misser vind. Misschien kan Hermans met de royalties van dit werkje wat rust nemen om weer een roman te schrijven'.²¹²

²⁰⁵ Joppe, *Rotterdams Nieuwsblad*, 1 november 1969

²⁰⁶ Roggeman, *Het laatste Nieuws*, 16 april 1970

²⁰⁷ Roggeman, *Het laatste Nieuws*, 16 april 1970

²⁰⁸ Paardenkooper, *Erbij*, 14 februari 1972

²⁰⁹ Paardenkooper, *Erbij*, 14 februari 1972

²¹⁰ Paardenkooper, *Erbij*, 14 februari 1972. Hij expliciteert dat als volgt: 'Niet over salarissen van werknemers bij de Shell of bij de bauxietmijnen wat voor ons i.v.m. onlusten etc. toch wel boeiend zou zijn.'

²¹¹ Paardenkooper, *Erbij*, 14 februari 1972

²¹² Paardenkooper, *Erbij*, 14 februari 1972

Hoewel de recensenten W.B.P., Van den Berg, Van 't Veer en Poll noteren dat ze ervan op de hoogte zijn dat Hermans eerst in *Avenue* heeft gepubliceerd, maken ze daar verder geen opmerkingen over. Dat is opvallend, want in het theoretisch kader hebben we gezien dat *Avenue* werd gezien als een *middlebrow*-tijdschrift, dat niet door iedereen in het literaire veld hoog werd aangeslagen. Dat Hermans in *Avenue* publiceerde, was voor de recensenten dus blijkbaar geen bezwaar. Mijn hypothese dat een publicatie in *Avenue* in het literaire veld als inferieur werd gezien, gaat dan ook niet op. Een nuance hierbij is dat Paardenkooper Hermans opportunistische verwijt: Hij zou erop uit zijn om zoveel mogelijk geld aan zijn reis te verdienen. Paardenkooper verbindt dit echter niet aan Hermans' publicatie in *Avenue*, maar aan 'zijn boekje', het reisverslag in boekvorm.

3.3 Heterorepresentatie in later tijd

Hoewel *De laatste resten tropisch Nederland* kort na verschijnen veelvuldig gerecenseerd werd, wordt het reisverslag slechts zeer beperkt in de literatuurgeschiedenis genoemd. Anbeek, Brems en Vaessens maken in hun literatuurgeschiedenis geen notie van het reisverslag. Rutgers maakt in zijn hoofdstuk over Frank Martinus Arion in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* slechts melding van het feit dat Hermans zich 'snerend uitliet over de geclaimde oorspronkelijkheid van *Ser Betris*'.²¹³ Overigens in het nadeel van Hermans: Hij doorgrondde (volgens Rutgers) Arions werk niet goed genoeg.

Wie wel behoorlijk wat aandacht heeft voor *De laatste resten*, is Michiel van Kempen in zijn *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*. Hij bespreekt met name de reacties uit Surinaamse hoek. Van Kempen zelf is van mening dat Hermans 'voor zijn doen' 'uitermate mild' is. Vanwege deze reden, 'en ook omdat het om een reisverslag gaat, neemt het boek in zijn oeuvre een uitzonderingspositie in.'²¹⁴ Dat zou goed de reden kunnen zijn waarom *De laatste resten* niet in andere literatuurgeschiedenissen is opgenomen. Hoewel Hermans, volgens Van Kempen, sceptisch commentaar overlaat aan Surinamers, veroorzaakte hij met zijn reisverslag toch heel wat opschudding. Zo gaf R. Dobru, representant van nationalistische schrijvers, het volgende commentaar:

Wat een negativist is dat. Je had de perscommentaren hier moeten lezen, man. Ze hebben de vloer met 'm aangeveegd. Je weet dat hij gestuurd was door Sticusa (Nederlandse Stichting voor Culturele Samenwerking met Suriname en de Nederlandse Antillen). Laat ze een jonge vent sturen zoals Harry Mulisch maar geen ouwe zoutzak. Er is hier een schrijversgroep in ontwikkeling en we hebben echt wel behoefte aan mensen van buiten, desnoods Nederlanders, maar die Hermans heeft de boel verziekt.²¹⁵

Dat is duidelijk commentaar: Hermans had beter weg kunnen blijven uit Suriname. Rudi Kross, Surinaams journalist en schrijver, meende dat *De laatste resten tropisch Nederland* 'bijzonder waardeloos is als poging om een literaire reportage te schrijven over iets dat door de schrijver gezien en ervaren is'.²¹⁶ Van Kempen geeft ten slotte een reactie

²¹³ Rutgers 1993, 802

²¹⁴ Van Kempen 2002, 228

²¹⁵ Dobru geciteerd via Van Kempen 2002, 228-229

²¹⁶ Kross geciteerd via Van Kempen 2002, 229

van Anil Ramdas, die het boek als scholier had gelezen maar in 1993 herlas en concludeerde dat ‘Hermans worstelt met *the white man’s burden* en niet de moed heeft kritiek en commentaar te uiten’.²¹⁷ De beschuldiging van Hermans aan het adres van ex-minister en directeur Algemene Zaken (‘Ooft zit met z’n handen onder de rokken van de beeldschone Chinese’) heeft er volgens Ramdas voor gezorgd dat *De laatste resten* in Suriname zo slecht ontvangen is: ‘Mensen met naam en toenaam in het openbaar noemen is in Paramaribo en wijde omgeving een flagrante schending van een ongeschreven code.’²¹⁸

De laatste resten tropisch Nederland is uitgebreid besproken in twee scriptie: *Twee blikken op voormalig West- en Oost-Indië* (Jessica van Ginneken, 1981/1982) en *Hardnekkig erfgoed* (Tara Neplenbroek, 2018). In *Twee blikken op voormalig West- en Oost-Indië* vergelijkt Van Ginneken *De laatste resten* met *Krassen op een rots* van Hella Haasse. Ze onderzoekt hoe beide schrijvers aankijken tegen het Nederlandse kolonialisme. Waar Haasse zich vereenzelvigd met de Indonesische bevolking, heeft Hermans volgens haar meer de functie van buitenstaander: ‘Kortom, we kunnen constateren dat W.F. Hermans zich niet echt betrokken voelt bij hetgeen zich in de koloniën afspeelt.’²¹⁹ Hij bekijkt volgens haar de koloniën met een Nederlandse, Europese blik. Ze ziet dit als een kenmerk van de auteur Hermans in het algemeen, die zich individualistisch opstelt en zich niet betrokken weet op het wel en wee van de maatschappij. Volgens Neplenbroek ligt dit genuanceerder: Zij ziet dat Hermans weliswaar met een Nederlandse blik kijkt, maar tegelijkertijd ook kritisch is op het Nederlandse optreden in de koloniën. Neplenbroek legt vooral de nadruk op Hermans’ solidariteit met de stakende Shell-arbeiders. Ze signaleert: ‘Hij is kritisch op het handelen van Nederland en Shell op Curaçao, maar acht een kritisch debat over de doorwerking van koloniale verhoudingen niet nodig en geeft bovendien zelf ook blijk van een koloniaal denken.’²²⁰ Waar Van Ginneken dus vooral aandacht heeft voor Hermans’ Nederlandsheid, heeft Neplenbroek ook aandacht voor het kritisch potentieel van het reisverhaal.

3.4 Conclusie

Heterorepresentatie is oneindig, en in die zin is dit onderzoek dan ook behoorlijk beperkt. Hoewel ik ervan overtuigd ben dat ik de belangrijkste bronnen heb geanalyseerd, kan het zomaar zijn dat er nog meer over *De laatste resten* is geschreven. Uit de besproken teksten blijkt echter ook al een behoorlijk duidelijk beeld. Wat in ieder geval helder is, is dat alle recensenten Hermans’ tekst lezen vanuit de politiek-maatschappelijke discussie over kolonialisme. Het is opvallend dat, ondanks die politieke relevantie, het reisverhaal slechts een kleine plaats heeft gekregen in de literatuurgeschiedenis. Waar in contemporaine recensies veel aandacht is voor Hermans’ toon en daar een oordeel aan koppelen, hebben heterorepresentaties van later tijd daar helemaal geen aandacht voor. De heterorepresentatie laat dan ook geen eenduidig beeld zien. De recensies dragen voor een belangrijk deel bij aan het beeld dat Hermans wil

²¹⁷ Van Kempen 2002, 229

²¹⁸ Ramdas geciteerd via Van Kempen 2002, 230. Voor een uitgebreidere analyse van de reacties uit Surinaamse hoek is meer onderzoek nodig.

²¹⁹ Van Ginneken 1981/1982, 89

²²⁰ Neplenbroek 2018, 40

uitdragen: een betrokken, goedgeïnformeerde, objectieve schrijver. Hoewel er ook tegenstemmen zijn die meer aandacht hebben voor het subjectieve karakter van de tekst, zijn die stemmen beperkt.

Conclusie

Dit onderzoek vertrok vanuit de intentie om het bestaande debat over Hermans' autonomie aan te vullen en aan te scherpen met een onderzoek naar een soort literatuur dat in dit debat geen plaats heeft: het reisverhaal. De vraag daarbij is hoe onze opvattingen over autonomie en Hermans' auteurschap veranderen als we een ander soort tekst dan een roman, namelijk een (post)koloniaal reisverhaal, analyseren. Om tot een antwoord op deze vraag te komen, heb ik allereerst uiteengezet hoe het concept 'autonomie' nu in het debat over Hermans' auteurschap functioneert. Veelal wordt een 'lineair autonomiseringsnarratief' gehanteerd, waarbij men ervan uit gaat dat auteurs sinds de moderniteit autonoom zijn en zich kunnen verschansen in de vrijplaats van de literatuur. Daar zet ik (met Ham) een ander begrip van autonomie tegenover: Autonomie is niet iets wat een auteur automatisch bezit, maar wat hij telkens weer moet claimen. Waar Hermans zich in het proces over de roman *Ik heb altijd gelijk* beroept op de autonomie – in een roman mag alles gezegd worden – hoeft hij dat in een andere tekst, bijvoorbeeld in het reisverhaal *De laatste resten tropisch Nederland*, niet te doen. De manier waarop autonomie functioneert verandert als de historische en tekstuele context veranderen. Autonomie en auteurschap zijn nauw aan elkaar verwant: Een autonomieclaim kan een onderbouwing van de autoriteit en daarmee het auteurschap van een schrijver zijn. Niet alleen de schrijver bouwt aan zijn autoriteit; cruciaal is dat anderen hem die autoriteit moeten toekennen. De verbinding tussen autonomie en autoriteit is niet onproblematisch. Als autonomie geen beroep op het primaat van de literatuur behelst, maar iets heel anders, hoe is dan de relatie tot auteurschap?

Om tot een antwoord te komen op die vraag, heb ik gebruikgemaakt van de postureanalyse. Het posture van de auteur bestaat uit autorepresentatie (hoe de auteur zichzelf representeert) en heterorepresentatie (hoe anderen de auteur representeren). Allereerst heb ik de autorepresentatie van Hermans in *De laatste resten tropisch Nederland* onderzocht. In de beschrijving van zijn reis naar Suriname en de Nederlandse Antillen laat Hermans zich van verschillende kanten zien. Enerzijds stelt hij zich open op voor de ander en de andere cultuur (hij doet althans pogingen daartoe), anderzijds lukt het hem niet zijn typisch Nederlandse bril af te zetten. Hij presenteert zichzelf aan de ene kant als iemand die niet gekomen is om een oordeel te vellen, anderzijds als iemand die we op zijn woorden moeten geloven. Zo is de auteur Hermans in *De laatste resten tropisch Nederland*: nieuwsgierig en Nederlands, afwachtend en autoritair – ambivalent tot op het bot.

Hermans doet geen expliciet beroep op de autonomie van de schrijver, maar wat in ieder geval wél duidelijk is, is dat hij niet schrijft vanuit een ivoren toren. Hij distantieert zich niet van de maatschappij, maar begeeft zich erin en vormt zijn mening in de ontmoeting met anderen. Tegelijkertijd vormt Hermans wel een soort schiereiland. Hij staat weliswaar in verbinding met anderen, maar is toch ook behoorlijk autonoom. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij zich distantieert van andere schrijvers (hun literatuur zelfs inferieur vindt). Ook presenteert hij gegevens als vaststaande feiten, terwijl daar best vragen bij te stellen zijn. Zo maakt hij zichzelf tot een autoriteit. Dat doet hij ook door met nadruk te vermelden dat hij niet naar de koloniën is gekomen om vakantie te vieren, maar om te werken. Hij is een serieuze schrijver en wil ook zo gezien worden.

Wordt hij ook zo gezien? Dat is de vraag waarop mijn onderzoek naar de heterorepresentatie antwoord wil geven. Ik heb vijftien recensies geanalyseerd en daarnaast andere heterorepresentatiebronnen. Veel recensenten geloven Hermans op zijn woord en vinden zijn reisverhaal objectief overkomen. Niet alle recensenten zijn die mening overigens toegedaan – zij vinden *De laatste resten tropisch Nederland* een subjectief gekleurd verslag. Waar sommige recensenten Hermans zijn toon kwalijk nemen, doen anderen dat niet. Een enkeling constateert de ironie in zijn beschrijvingen. Uit de recensies blijkt dat Hermans werd gezien als een groot romanschrijver. Zo wordt hij ook beoordeeld; sommigen herkennen zelfs literaire elementen in het reisverhaal. Andere recensenten zijn van mening dat Hermans het genre niet begrijpt en beter bij zijn leest had kunnen blijven. Naast de recensies heb ik ook heterorepresentatiebronnen van later tijd geanalyseerd. Opvallend is dat *De laatste resten tropisch Nederland*, ondanks de politiek-maatschappelijke relevantie in de late jaren '60 in de literatuurgeschiedenis geen plaats heeft gekregen. In de weinige andere bronnen wordt het reisverhaal gelezen vanuit de politieke discussie.

Als we Hermans' auto- en heterorepresentatie bij elkaar voegen, ontstaat het posture van een schrijver die zich niet terugtrekt in zijn ivoren toren, maar zich uitspreekt in een belangrijk Nederlands politiek debat. Hermans wil objectief zijn, maar is vaak subjectief; hij geeft informatie, maar ook zijn eigen mening. Hij creëert geen autoriteit door een beroep te doen op het primaat van de literatuur, maar door zichzelf te presenteren als een echte kenner. Die autoriteitsclaim wordt herkend, en door sommigen negatief beoordeeld, maar door de meerderheid positief.

De eerste sub-vraag waarin ik in deze scriptie antwoord wilde geven, is hoe *De laatste resten tropisch Nederland* gelezen kan worden als een (post)koloniaal reisverhaal, en wat de relevantie van zo'n lezing is voor het debat over (post)koloniale reisverhalen. Dat Hermans' reisverhaal typisch koloniaal is, blijkt uit de vele stereotyperingen en uit het gegeven dat Hermans zich nadrukkelijk afzet tegen anderen, zoals toeristen en andere schrijvers. Hij is alleen op de wereld: Zijn vrouw krijgt nauwelijks een stem. Tegelijkertijd bevat het reisverhaal een behoorlijk kritisch potentieel: Hermans bevraagt het Nederlandse koloniale optreden in Suriname, laat zich er zelfs negatief over uit. Ook over de manier waarop het Sinterklaasfeest gevierd wordt, is hij niet tevreden. Een analyse van *De laatste resten* als (post)koloniaal reisverhaal laat zien dat een reisverhaal niet óf koloniaal (denkend in stereotyperingen) óf postkoloniaal (openlijk kritisch) is. *De laatste resten* is het allebei en is juist om die reden een interessant casus in het debat over (post)koloniale reisverhalen.

De andere sub-vraag die ik in deze scriptie heb onderzocht, is welke rol ironie speelt in de manier waarop Hermans zijn auteurschap vormgeeft. Zijn schrijverschap, en vooral zijn functie als 'cultuurdrager' ironiseert hij op verschillende manieren. In Suriname hebben ze hem helemaal niet zo hard nodig, terwijl de STICUSA meent van wel. Zo relativeert hij zijn eigen rol en ironiseert hij ook de stichting. Op deze manier creëert Hermans ruimte voor sympathie.

Autonomie functioneert in *De laatste resten tropisch Nederland* heel anders dan in ander werk van Hermans. Door in het onderzoek naar zijn auteurschap voornamelijk (een beperkt aantal) romans te gebruiken, krijgen we een ongenueanceerd beeld van de manier waarop hij autonomie vormgeeft. De bestudering van een ander genre laat zien dat Hermans zich niet alleen autonoom, maar ook geëngageerd opstelt. Op verschillende

niveaus gaat het ‘autonome narratief’ dat over Hermans is ontstaan niet op. Allereerst doet Hermans in *De laatste resten* geen beroep op de autonomie van de tekst – wat hij in andere teksten, met name romans, wel doet. Autonomie functioneert hier dus niet als vrijplaats waar alles gezegd mag worden. Daarnaast laat Hermans door verschillende handelingen in *De laatste resten* zien wie hij een goede schrijver vindt: een schrijver die zich positioneert als belangrijke stem in een maatschappelijk debat. Weliswaar hoort bij goed schrijverschap goede literatuur – die goede literatuur is waar het volgens Hermans in Suriname en op de Antillen aan ontbreekt – maar goede literatuur en een maatschappelijke positie sluiten elkaar blijkbaar niet uit, maar in.

Dit onderzoek nodigt uit tot verder onderzoek naar Hermans’ auteurschap, met niet alleen aandacht voor romans en gecanoniseerde teksten, maar ook voor teksten die lange tijd als ‘teksten aan de rand’ werden gezien. Binnen de neerlandistiek is steeds meer aandacht voor dit soort teksten, bijvoorbeeld in het onderzoek naar (post)koloniale reisverhalen. In die zin past mijn studie dan ook bij een bredere ontwikkeling in de neerlandistiek. Juist door niet alleen romans maar ook andere teksten te bestuderen, krijgen we een beter beeld van autonomie en de plaats van de auteur in de samenleving.

Bibliografie

Digitale bronnen

- Huijgens ING, 'Willem Frederik Hermans Volledige Werken', 29 april 2019, <<http://www.wfhermansvolledigewerken.nl/?verhalen=de-laatste-resten-tropisch-nederland#M1>>.
- NWO, 'Toekenningen Vidi 2018', 3 juni 2019, <<https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/programmas/nwo/vernieuwingsimpuls/toekenningen-vidi-2018.html>>.
- NWO, 'The power of autonomous literature: Willem Frederik Hermans', 9 april 2019, <<https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/i/03/5003.html>>.

Schriftelijke bronnen

- , 'Laatste resten tropisch Nederland: W.F. Hermans op tournee'. In: *Het Binnenhof*, 8 november 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Akker, W.J. van den, *Een dichter schreit niet. Aspecten van M. Nijhoffs versexterne poëtica*. Utrecht: Veen, 1985.
- Anbeek, Ton, 'De grote greep'. In: *Vooy's* 15 (1997), 57-59.
- Berg, J. van den, 'Een Groninger tussen de laatste resten: Hermans deed de West'. In: *Vrij Nederland*, 18 oktober 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Berkhof, J.M., 'W.F. Hermans' Suriname en Antillen: 'verslag van een reis door tropisch Nederland'. In: *Het Parool*, 7 november 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Delvigne, Rob, 'Een pleidooi van Willem Frederik Hermans'. In: *Hollands Maandblad* 306-307 (1973), 21-25.
- Fens, Kees, 'Hermans in de West'. In: *de Volkskrant*, 25 oktober 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Ginneken, Jessica van, *Twee blikken op voormalig West- en Oost-Indië. W.F. Hermans: De laatste resten tropisch Nederland. H.S. Haasse: Krassen op een rots*. Liège: Université de Liège, 1982.
- Glaudemans, Willem Gerard, *De mythe van het tweede hoofd. De literatuuropvattingen van W.F. Hermans, 1945-1964*. Utrecht: Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1990.
- Goldstone, Andrew, *Fictions of Autonomy*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Ham, L., *Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015.
- Hermans, W.F., *Ik heb altijd gelijk*. Amsterdam: Uitgeverij Van Oorschot, 1951.
- Hermans, W.F., 'Reis naar de west (1): suriname'. In: *Avenue* (juni 1969), 196-211.
- Hermans, W.F., 'Op de Antillen'. In: *Avenue* (augustus 1969), 72-79.
- Hermans, W.F., *De laatste resten tropisch Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1969.
- Hermans, W.F., *De laatste resten tropisch Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1975.
- Hermans, W.F., *De raadselachtige Multatuli*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1987.
- Hermans, W.F., & Jan Gielkens (ed.), *Volledige Werken 11*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008.

- Huigen, Siegfried, 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit'. *Neerlandistiek*, oktober 2007.
- Joppe, Jaap, 'De West van W.F. Hermans'. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 1 november 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Korthals Altes, Liesbeth, *Ethos and Narrative Interpretation. The Negotiation of Values in Fiction*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2014.
- Kelk, C.J., 'De laatste resten van tropisch Nederland: Willem Frederik Hermans'. In: *De Amsterdammer*, 20 december 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Meeuwssen, Martine, *De betekenis van reisreportages in Avenue. Een onderzoek naar de betekenis van Avenue's reisreportages voor het blad zelf, op het gebied van fotografie en binnen het aanbod van Nederlandse tijdschriften*. Masterscriptie Media en Journalistiek, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2006.
- Meizoz, Jérôme, 'Ce que l'on fait dire au silence: posture, *ethos*, image d'auteur'. In: *Argumentation et Analyse du Discours* 3 (2009), 1-11.
- Moor, Wam de, 'De verschrikkelijke grootmoeder: W.F. Hermans in zijn jeugd en in de west'. In: *De Tijd*, 4 oktober 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Neplenbroek, Tara, *Hardnekkig erfgoed. Een analyse van 30 mei 1969 als emerging memory in de Nederlandse postkoloniale literatuur*. Researchmasterscriptie Nederlandse literatuur en cultuur, Universiteit Utrecht, 2018.
- Noordzij, Nel, 'Hermans: Vaag fotoboek – maar wàt een schrijver!'. In: *De Telegraaf*, 4 oktober 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Op de Beek, Esther, 'Avenue Literair: literatuur in de 'glossy-aller-glossy's, 1967-1990'. In: *Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 29 (2011), 36-50.
- Paardenkooper, J.F., 'Vreemde knieval voor het koloniaal establishment: "De laatste resten" van W.F. Hermans'. In: *Erbij*, 14 februari 1970 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Pam, Max, 'W.F. Hermans over Zuid-Afrika'. In: Frans A. Janssen (samensteller en inleider), *Scheppend nihilisme. Interviews met Willem Frederik Hermans* (1983), 356-366.
- Poll, K.L., 'W.F. Hermans in Suriname en Antillen: geamuseerd en vertederd'. In: *Algemeen Handelsblad*, 4 oktober 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Praat, Edwin, *Verrek het is geen kunstenaar. Gerard Reve en het schrijverschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014.
- Pratt, Mary Louise, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. Londen: Routledge, 1992.
- Roggeman, Willem M., 'W.F. Hermans op de Antillen'. In: *Het Laatste Nieuws*, 16 april 1970 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Rooden, Aukje van, *Literatuur, autonomie en engagement. Pleidooi voor een nieuw paradigma*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- Ruiter, F. en W. Smulders (red.), *Alleen blindgeborenen kunnen de schrijver verwijten dat hij liegt. Over het schrijverschap van Willem Frederik Hermans*. Amsterdam: 2009.
- Ruiter, F. en W. Smulders, 'Van moedwil tot misverstand, van Dorleijn tot Vaessens.' In: *TNTL* 126 (1) (2010), 63-85.
- Rutgers, Wim, '30 mei 1969: Frank Martinus Arion redt in Willemstad een kostbare voorraad boeken – Nederlands-Caraïbische literatuur'. In: Schenkeveld-van der

- Dussen, M.A. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers, 1993, 801-806.
- Rutten, Daan, *De ernst van het spel. Willem Frederik Hermans en de ethiek van de persoonlijke mythologie*. Hilversum: Literatoren, 2016.
- Santvoort, Harry van, 'Opmerkelijk Nederlands proza'. In: *De Nieuwe Linie*, 22 november 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Vaessens, Thomas, *De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, Nijmegen.
- Vanderwal Taylor, Jolanda, '1985 – Wiljan van den Akker: Een dichter schreit niet. Aspecten van M. Nijhoffs versexterne poëtica. Utrecht, Veen.' In: *Internationale Neerlandistiek* 50 (1) (2012), 73-75.
- Veer, Paul van 't, 'Met Willem Frederik Nurks in de West'. In: *Het Vrije Volk*, 11 oktober 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Vuyk, Bep, 'Een knorrige Hermans in tropisch Nederland'. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 november 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Wagenaar, Elsemarie, *Reisverhalen in het tijdschrift Avenue. Een analyse van postkoloniale discoursen in reisverhalen in de jaargangen 1967-1968 en 1993-1994 van het tijdschrift Avenue*. Masterscriptie Neerlandistiek, Universiteit Leiden, 2019.
- W.P.B., 'Gedateerde reis door de resten tropisch Nederland'. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 22 november 1969 (geraadpleegd via LiteRom, 3 juni 2019).
- Youngs, Tim, *The Cambridge Introduction to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.